

11176

POCZĄTKOWE
WIADOMOŚCI O ZIEMI
(GIEOGRAFJA)

(do bezpośredniego użytku uczących się)

objaśnione 9 rysunkami 5 mapami

napisała

ANNA NAŁKOWSKA

KURS II — CZĘŚĆ I

WYDANIE DRUGIE

CBGİOŚ, ul. Twarda 51/55
tel. 0 22 69-78-773

Wa5149882

WARSZAWA
NAKŁADEM I DRUKIEM M. ARCTA

1906

<http://rcin.org.pl>

1050

Ks-1050.

*Kolegiata K. Fozłora
Warszawa, Śto-Krzyżna 5.*

Дозволено Цензурою.
Варшава, 30 Сентября 1905 года.

11176

<http://rcin.org.pl>

114-41831/3

PRZEDMOWA.

Przy układaniu niniejszego kursu kierowałam się temi samemi względami, co i w poprzednim: *Początkowe Wiadomości o Ziemi. Geografja*. Kurs I. Warszawa 1895. ¹⁾

Względy te tłumaczą pojawienie się niniejszego drugiego kursu wobec istniejącej już «Geografji Poglądowej» Nałkowskiego, która odpowiada temu samemu stopniowi nauki. «Geografja Poglądowa», stawiając sobie wyższy cel, stawia też wielkie wymagania tak naukowemu przygotowaniu nauczyciela, jakō też zasobom materjalnym rodziców na zgromadzenie potrzebnych środków naukowych (modele i t. p.). Niniejsza zaś książka liczy się z najtrudniejszymi warunkami nauczania domowego.

Przy układaniu obecnego kursu pomocnemi mi były podręczniki: A. Kirchhoffa, E. Richtera, A. Supana i W. Nałkowskiego.

Mapki dodane do niniejszej książki mają na celu nie zastąpienie atlasu, lecz wprowadzenie doń, ułatwienie orjentowania się, a to przez ograniczenie ilości szczegółów, oraz uwydatnienie stosunków fizycznych (orohydrograficznych),

---

¹⁾ Wyd. 2-gie 1900 r. Wyd. 3-cie 1904 r.

które w atlasach wskutek licznych napisów oraz kolorowania granic politycznych, ulegają zamgleniu.

W mapkach tych użyłam, za przykładem Kirchhoffa, siatki prostolinijnej (lub łamanej), która nie wiele zmienia kontury krajów, a bardzo ułatwia rysunek, tak, iż uczący się mogą łatwo mapy te kopjować, a nawet powiększać.

A. Nalkowska.

WSTĘP.

Przypomnienie wiadomości ogólnych kursu poprzedniego. ¹⁾

Z kursu poprzedniego nauczyliśmy się **orientować** wśród otaczającej nas okolicy i to mianowicie w dwojaki sposób (Nr. 4) ²⁾.

Potrafiśmy też **narysować plan** naszego domu oraz okolicy, i wiemy, że gdy zmniejszymy skalę planu, to powstanie mapa (Nr. 8, 9).

Wiemy dalej, że ziemia jest **bryłą okrągłą** i umiemy tego dowieść (Nr. 11). Choć wiemy, że ziemia **unosi się swobodnie w przestworze**, nie boimy się wcale, by nasi antypodzi z niej nie pospadali, albowiem ziemia posiada w swoim środku **siłę przyciągającą** (Nr. 12).

Wiemy, że sztucznym przedstawieniem ziemi jest **globus**, że na nim przeprowadzone są różne linje kołowe (**równik, równoleżniki i południki, które służą nam do oznaczenia miejsc**) (Nr. 13, 14, 15).

Pamiętamy jeszcze, że południki przecinają się na biegunach i mają wielkość jednakową; równoleżniki zaś biegną prostopadle do pierwszych i zmniejszają się w miarę zbliżania się do biegunów.

Znamy przyczyny **zmiany dnia i nocy** oraz **pór roku** (Nr. 16, 17, 18, 19), i wiemy, od czego zależą **pasy klimatyczne** (Nr. 20).

¹⁾ Ob. «Początkowe wiadomości o ziemi». Wyd. 3-cie, Warszawa. 1904.

²⁾ Numery w nawiasach w niniejszym «wstępie» oznaczają odpowiednie paragrafy Kursu poprzedniego; numery zaś umieszczane w nawiasach dalszych rozdziałów, oznaczają paragrafy obecnego Kursu II (o ile Kurs pierwszy nie jest wyraźnie wymieniony).

Wiemy również, że ziemia składa się z **lądu, wody i powietrza** (Nr. 22).

Wiemy, co to jest **wyspa, archipelag, półwysep, przesmyk, przylądek, brzeg** (Nr. 24); co to są **góry i doliny**; co to są **łańcuchy i grupy gór** oraz ich **szczyty i zbocza** (Nr. 26 i 27). Wiemy, jak **góry powstały** i co to są **wulkany** (Nr. 28).

Wiemy, skąd się biorą **rzeki** i jakie jest ich działanie na powierzchnię ziemi; jaki z nich wynika **pożytek lub szkoda dla człowieka** (Nr. 29, 30, 31, 32, 34); co to jest **systemat rzeczny**, a co **dorzecze**, co **kanał** i t. d. Wiemy również co to **jeziora otwarte**, co **zamknięte**, co **stawy**, a co **sadzawki**.

Wiemy, że **lądy podzieliły obszar wodny na oceany, morza, zatoki, cieśniny**—jakie są **własności wody morskiej** i jakim podlega ona **ruchom** (Nr. 35, 36, 37, 38).

Wiemy, jakie ma znaczenie dla ziemi **powietrze**, od czego ono się ogrzewa, dlaczego na **górach** jest zimno. Wiemy, z czego powstają **wiatry, deszcz, śnieg** i t. d. (Nr. 39, 40, 41). Wiemy co to są **wieczne śniegi i lodowce**, co to jest **klimat** i jakie są jego rodzaje; na jakie **pasy klimatyczne** dzieli się ziemia (Nr. 42, 43) i jaki jest ich charakter pod względem **roślinnym i zwierzęcym** (Nr. 44, 45, 46, 47).

Wiemy także, jakie są **różnice między ludźmi**, zamieszkującymi ziemię i na jakie **główne grupy** oni się dzielą, oraz co to są **państwa** i jak się rządzą ¹⁾.

Powyższe wiadomości ogólne musimy sobie teraz nieco dopełnić, ażebyśmy mogli lepiej zrozumieć w tym «drugim Kursie» obszerniejszy, szczegółowy opis części świata i krajów.

---

¹⁾ Byłoby do życzenia, aby powtórzenie to odbywało się na przedchadze wśród urozmaiconej okolicy. Wskazówki w tym celu znajdzie nauczyciel w «Gieografji Poglądowej» W. Nałkowskiego, gdzie pomieszczono też liczne ilustracje krajobrazowe.

NIEKTÓRE WIADOMOŚCI OGÓLNE.

(Dopełnienie kursu poprzedniego).

Ziemia we wszechświecie.

1. Liczne **ciała niebieskie**, świecące na niebie w nocy, zwane pospolicie **gwiazdami**, dzielą się prócz chwilowo ukazujących się **komet**, na **gwiazdy stałe** i **planety** (nazwa ich pochodzi z greckiego *plano*—błądzą).

2. **Gwiazdami stałymi** nazywamy te gwiazdy, które **nie zmieniają położenia względem siebie** i świecą swym własnym światłem. Jedną z takich gwiazd jest nasze **słońce**, które tylko dlatego wydaje nam się większe i jaśniejsze, niż inne gwiazdy stałe, że jest o wiele nas bliższe.

3. **Planety** zaś są to **gwiazdy zmieniające położenie względem siebie i względem gwiazd stałych**; krążą one około słońca i świecą tylko światłem od niego otrzymanym. Kształt dróg, po których planety obiegają około słońca, jest podobny do drogi, po której obiega ziemia (ob. fig. 22 Kursu poprzedniego); drogi te mają kształt **kół spłaszczonych**, koła takie zowią się **elipsami**.

4. Jedną z **planet jest właśnie ziemia**, która co do odległości od słońca (20 milionów mil) zajmuje trzecie miejsce pośród ośmiu planet wielkich.

5. **Odległość ziemi od słońca** wynosi 20 milionów mil (czyli blisko 150 milionów kilometrów).

Oznaczenie położenia miejsca na ziemi.

(SZEROKOŚĆ i DŁUGOŚĆ GIEOGRAFICZNA).

6. Położenie miejsca na ziemi oznaczamy, jak wiadomo, zapomocą **kół** poprowadzonych na globusie, a wyobrażonych na ziemi (ob. Kurs I str. 22).

W tym celu wymierzamy oddalenie miejsca od równika i południka pierwszego (ob. Kurs I str. 20 i 18).

Za pierwszy południk jedni przyjmują ten, który przechodzi w pobliżu wyspy *Ferro* na zachodzie Afryki północnej, inni—ten, który przechodzi przez Paryż; inni wreszcie—ten, który przechodzi przez *Greenwich* (Grynicz) pod Londynem. Ten ostatni jest obecnie najwięcej w użyciu.

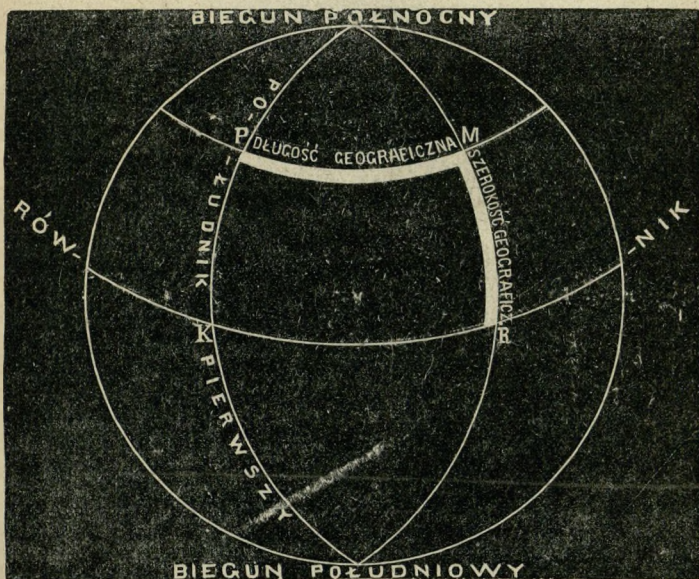

Fig. 1.

7. Oddalenie jakiegoś miejsca od równika w kierunku prostopadłym, to jest w kierunku południka, nazywamy **szerokością geograficzną** tego miejsca. Oddalenie od równika może być na północ lub na południe, i stosownie do tego rozróżniamy **szerokość północną** i **szerokość południową**.

Oddalenie jakiegoś miejsca od południka pierwszego w kierunku prostopadłym, t. j. w kierunku równoleżnika, nazywamy **długością geograficzną** tego miejsca. Oddalenie od południka może być na wschód tegoż lub na za-

chód i stosownie do tego rozróżniamy **długość wschodnią** i **długość zachodnią** miejsca.

Na fig. 1, przedstawiającej ziemię, widzimy grubiej narysowane: **szerokość (północną)** i **długość (wschodnią)** miejsca M; łuk równoleżnika PM jest długością, łuk południka MR — szerokością geograficzną miejsca M.

8. Szerokość geograficzną mierzymy na południku danego miejsca; długość geograficzną na równoleżniku danego miejsca.

Równoleżniki i południki są **kołami**; ażeby zaś móc mierzyć odległość na kołach, podzielono każde koło na 360 równych części, zwanych **stopniami**. Szerokość więc i długość geograficzną mierzyć będziemy za pomocą stopni: **szerokość zapomocą stopni południka, długość zapomocą stopni równoleżnika.**

9. Stopnie szerokości zaczynamy liczyć od równika, więc miejscowości na równiku będą miały szerokość 0 stopni; każdy zaś biegun oddalony jest od równika o czwartą część koła, czyli na stopni $360 : 4 = 90$, więc szerokość bieguna = 90 stopniom.

Stopnie długości zaczynamy liczyć od południka pierwszego, więc miejscowości na nim leżące będą miały długość 0 stopni; w miarę oddalania się w obie strony, długość będzie rosła aż do połowy koła, t. j. do $360 : 2 = 180$ stopniom.

Długość możemy też liczyć tylko w jedną stronę wschodnią, i w takim razie rosnać ona będzie ku wschodowi przez cały okrąg równoleżnika t. j. do 360 stopni.

Łatwo zrozumieć, że oddaliwszy się na wschód od południka pierwszego na 360 stopni, wrócimy do punktu wyjścia, to jest, że długość 360 stopni i długość 0 stopni oznaczają ten sam punkt.

10. Z figury 1-ej widać, że długość geograficzną można też mierzyć nie na równoleżniku, lecz na równiku, gdyż łuk równika KR ma taką samą liczbę stopni, jak łuk

równoleżnika PM. Łatwo to obliczyć: łuk PM. stanowi trzecią część połowy równoleżnika t. j. stopni $180 : 3 = 60$. Łuk K. R. stanowi również trzecią część połowy równika t. j. także $180 : 3 = 60$; czy więc będziemy liczyli długość miejsca M na równoleżniku, czy na równiku, zawsze otrzymamy jednakową liczbę stopni.

11. Stopnie oznacza się na piśmie zapomocą kółka dopisanego u góry cyfry z prawej strony (⁰) piszemy więc: Szerokość geograficzna równika = 0^0 .

Szerokość geograficzna bieguna = 90^0 .

Szerokość geograficzna każdego zwrotnika = $23\frac{1}{2}^0$.

Szerokość geograficzna każdego koła biegunowego = $66\frac{1}{2}^0$.

Długość geograficzna południka pierwszego = 0^0 .

Szerokość geograficzna (północna) Warszawy = 52^0 .

Długość geograficzna (wschodnia) Warszawy = 39^0 (od pierwszego południka **Ferro**).

12. Szerokości leżące w pobliżu równika zowią się **niższymi**, leżące w pobliżu bieguna **wyższymi**.

Prawdziwy kształt i wymiary ziemi.

13. Ziemia w rzeczywistości nie ma kształtu doskonałej kuli, raczej kształt pomarańczy: **na biegunach jest nieco spłaszczona**, tak iż oś ziemi czyli **średnica biegunowa jest nieco krótsza od średnicy równikowej**, pierwsza wynosi 1713 mil, druga 1719 mil.

14. Obwód równika wynosi 5400 mil (przeszło 40,000 km.), a więc długość 1^0 równika = $5,400 : 360 = 15$ miłom (111 km.).

1^0 południka ma mniej więcej taką samą wielkość (spłaszczenie ziemi jest nieznaczne), ale stopnie równoleżników są coraz mniejsze ku biegunom: u nas pod szerokością 52^0 stopień równoleżnika równa się tylko przeszło

9 milom, pod szerokością 60° stopień równoleżnika wynosi już tylko $7\frac{1}{2}$ mil, t. j. połowę stopnia równikowego.

15. Powierzchnia ziemi ma 9,260,000 mil kwadratowych.¹⁾

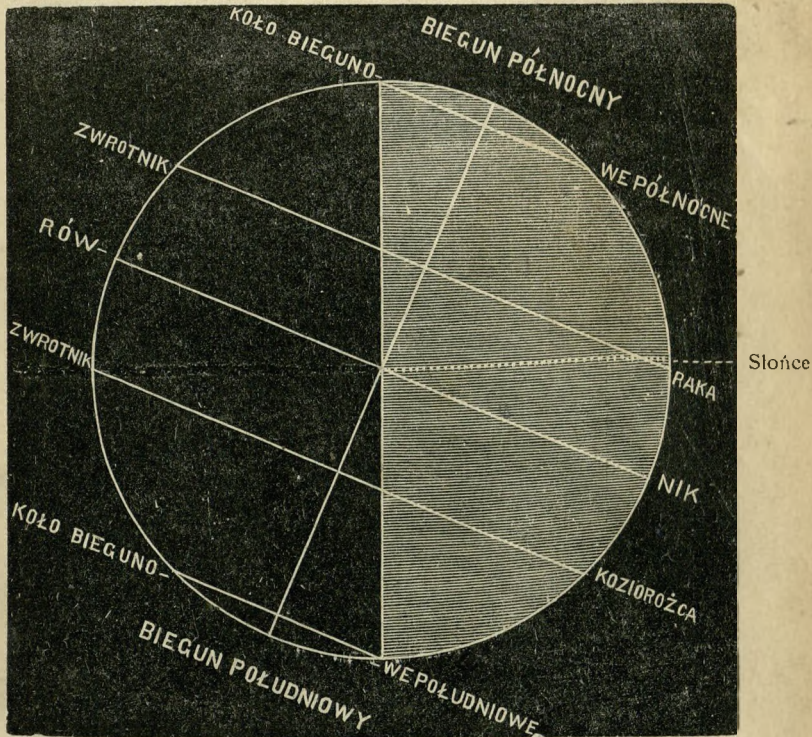

Fig. 2. Położenie słońca w lecie.

Położenie słońca w różnych porach roku.

16. Z fig. 2-iej przedstawiającej obieg ziemi około słońca (w Kursie I) widzimy że podczas tego obiegu równik ziemski, a właściwie jego przedłużenie ku sklepieniu nieba,

¹⁾ Powierzchnię mierzymy zapomocą mil (kilometrów, wiorst, sążni) kwadratowych. Milą (kilometrem, wiorstą, sążniem) kwadratowym nazywamy taki kwadrat, którego każdy bok ma jedną milę (kilometr, wiorstę, sążień) długości.

przypada raz poniżej słońca (w lecie), drugi raz powyżej (w zimie), t. j. słońce w lecie stoi na niebie na północ równika, w zimie na południe.

17. Przedstawimy to tutaj wyraźniej na większych oddzielnych figurach 2, 3 i 4.

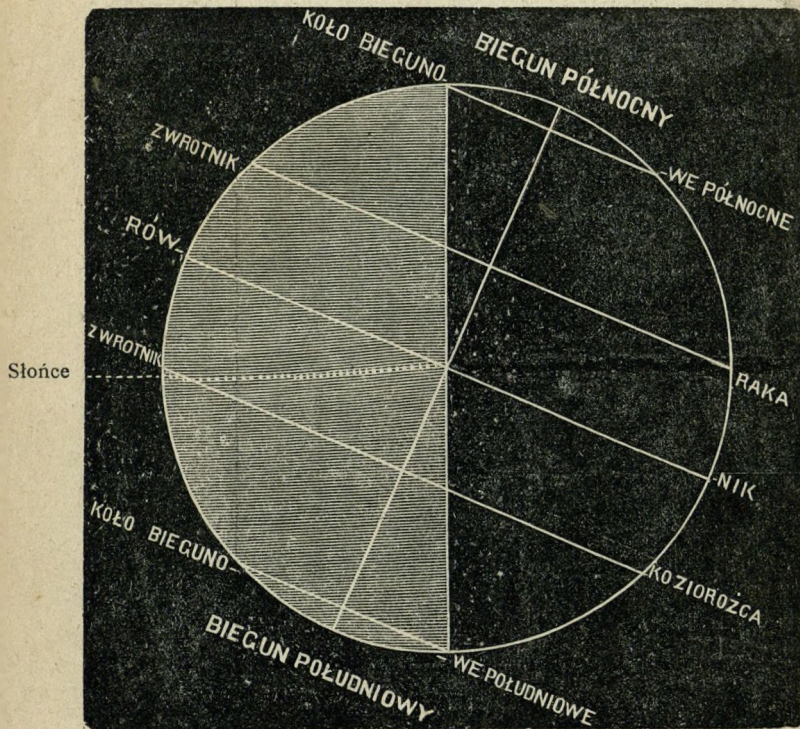

Fig. 3. Położenie słońca w zimie.

Widzimy z tych figur, oraz z fig. 2-iej Kursu I, że słońce w ciągu roku, wskutek obiegu ziemi, jakby przechodziło, powracało od jednego zwrotnika do drugiego (dlatego **koła** te, o $23\frac{1}{2}^{\circ}$ od równika odległe, otrzymały nazwę **zwrotników**); w lecie dnia 21 czerwca jest na **Zwrotniku Raka**, w zimie dnia 21 grudnia na **Zwrotniku Koziorożca**.

Przechodząc w ciągu roku od jednego zwrotnika do drugiego i napowrót, słońce przechodzi dwa razy równik; ma to miejsce na wiosnę i w jesieni (21 marca i 21 września), jak to widać na figurze 4-ej.

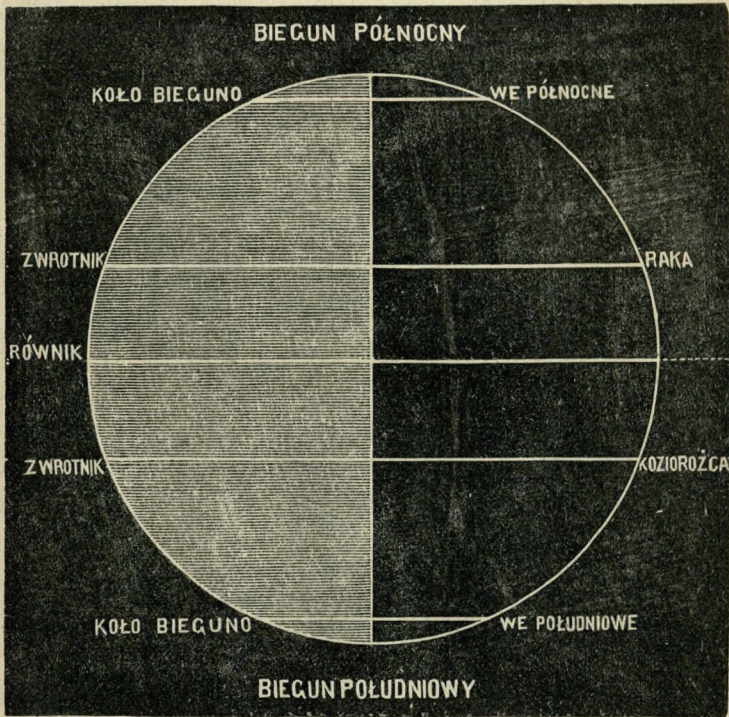

Fig. 4. Położenie słońca na wiosnę i w jesieni.

18. W pasie więc, zawartym między zwrotnikami, słońce staje w różnych czasach wprost ponad głowami mieszkańców, t. j. w **zenicie** i wtedy najsilniej dogrzewa, (**pas gorący**).

W pasach, leżących poza zwrotnikami (np. u nas), słońce nigdy nie staje wprost ponad głowami ludzi.

19. Wędrując tak (pozornie) po niebie w ciągu roku, słońce nie jednakowo ogrzewa i oświetla obie półkule.

Na fig. 2-iej, jak widzimy, słońce ogrzewa i oświetla więcej półkulę północną, niż południową, stąd pierwsza ma lato, dni dłuższe od nocy; druga przeciwnie.

Na fig. 3-iej odwrotnie: słońce silniej ogrzewa i oświetla półkulę południową, niż północną, stąd pierwsza ma lato (gdy u nas jest zima) i dni dłuższe od nocy.

Na fig. 4 obie półkule są jednakowo ogrzane i oświetlone, obie mają dni i noce równe; jedna ma wiosnę, druga ma jesień.

Zmiany linii brzegowej.

20. **Linja brzegowa** w przeciągu długiego czasu ulega **zmianom**; w jednych miejscach ustępuje (łąd ubywa), w innych zaś posuwa się w morze (łąd przybywa).

21. Przyczyny tego zjawiska mogą być bardzo różne, mianowicie: podnoszenie się i obniżanie bądź łądu, bądź wody, oraz falowanie morza, które w jednych miejscach podmywa i burzy brzegi, w drugich buduje z naniesionego piasku i mulu nowe obszary łądowe.

22. To ostatnie zjawisko występuje naturalnie szczególnie tam, gdzie łąd się podnosi lub morze obniża; tam również rzeki przyczyniają się do wzrostu wybrzeży, osadzając muł na ujściach swoich, tworząc **delty**. Widzimy to np. na ujściach **Irawadi, Leny, Mississipi**: delty ich, wkraczając w morze, zmieniają linię brzegową.

Tam zaś, gdzie brzeg się obniża (lub morze podnosi), rzeki mają ujścia w kształcie zatok, lejkowate, np. ujścia **Elby, Wezery, Emsu**. Zresztą na formy ujść rzecznych wywierają też wpływ rozmaite inne przyczyny.

Podział wysp.

23. **Wyspy** dzielimy na **kontynentalne**, t. j. oderwane od łądu, i **pierwotne**, t. j. takie, które nigdy z łądem nie były połączone, lecz wynurzyły się z dna morskiego.

24. Wyspy kontynentalne powstały skutkiem obniżenia się lądu, albo skutkiem podniesienia się wody, lub też zostały ~~oderwane~~ od lądu przez niszczące działanie fal morskich. Wyspy te podobne są pod względem przyrody do lądu sąsiedniego, od którego się oderwały.

25. Wyspy pierwotne zawdzięczają swe powstanie albo podmorskim **wybuchom wulkanicznym**, albo też niezliczonej ilości drobnych zwierzątek, zwanych **koralmi**, które wydzielając z siebie wapno, budują z niego skały na dnie morskim. Zwierzątka te żyją tylko w czystej i dość ciepłej, słonej wodzie; dlatego napotykamy je głównie w morzach zwrotnikowych.

Przez podniesienie się dna morskiego lub też przez nagromadzenie okruszków koralowych, narzucanych falami, te budowle koralowe wynurzają się nieco z wody i tworzą **wyspy koralowe**.

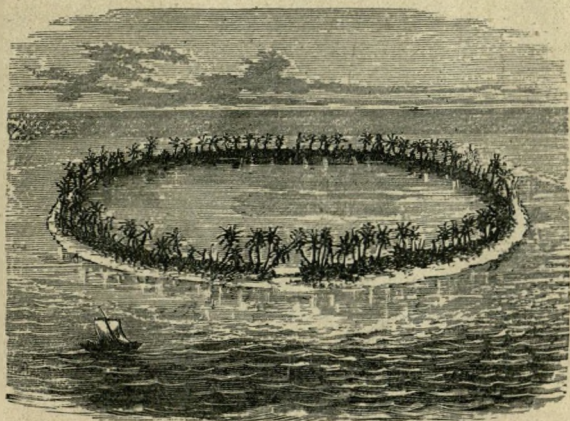

Fig. 5. Atol.

26. Gdy wyspy takie ciągną się wzdłuż brzegu, nazywamy je **rafami koralowymi nadbrzeżnymi** i **tamowymi** (gdy leżą dalej od brzegu); gdy zaś tworzą wśród morza pierścienie, zamykające we wnętrzu swym jezioro, nazywamy je **atolami**.

Góry i równiny.

(P O M I A R W Y S O K O Ś C I).

27. Wiadomo, że **wysokość** punktów na ziemi **mierzymy dwojako**, albo od powierzchni morza, albo też od sąsiedniej równiny (Kurs I Nr. 27); w pierwszym razie wysokość nazywa się **bezwzględna** albo **absolutna**, w drugim **względna**.

Góry wznoszące się z morza, posiadają wysokość bezwzględną, równą wysokości względnej.

28. Grzbiet łańcucha gór składa się ze **szczytów** i z **zagłębień**; jeżeli zmierzymy wysokość szczytów i dodamy te liczby do siebie, a następnie sumę podzielimy przez ilość szczytów, to otrzymamy **średnią wysokość szczytów** danego grzbietu. Jeżeli zrobimy to samo z zagłębieniami, to otrzymamy **średnią wysokość zagłębień**.

Jeżeli różnica między temi liczbami jest wielka, to oznacza, że szczyty znacznie wystają ponad zagłębieniami, że góry są silnie poszczerbione, więc łatwe do przejścia, dostępne (np. Alpy); gdy różnica ta jest niewielka, to grzbiet jest jednostajniejszy, nie posiada znacznych zagłębień, góry są niedostępne (np. Pireneje).

Jeżeli średnią wysokość szczytów dodamy do średniej wysokości zagłębień i sumę podzielimy przez 2, to otrzymamy **średnią wysokość grzbietu**.

Ze względu na wysokość rozróżniamy **góry niskie**, **średnie** i **wysokie**; te ostatnie posiadają zwykle śniegi i lodowce; wtedy nazywają się **alpejskimi**.

Mało gór na ziemi przenosi 7 km. wysokości; najwyższe, Himalaje, wznoszą się w najwyższym szczyście, Mount Everest na 8,800 m.

29. Równiny leżące wyżej niż 200 metrów nad powierzchnią morza zgodzono się nazywać **wyżynami**, a równiny leżące poniżej 200 m. **nizinami**.

Zdarzają się obszary leżące niżej powierzchni morza, i te nazywają się **depresjami**. Znajdują się one w krajach, gdzie z powodu wielkiej suszy nie wystarcza wody do zapełnienia depresji i do zrównania ich przynajmniej z powierzchnią morza (np. okolice jezior Martwego i Kaspijskiego).

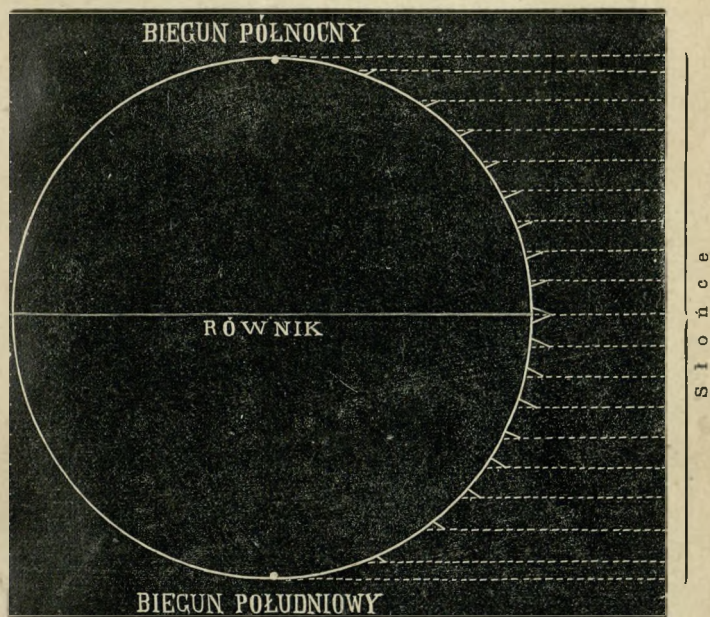

Fig. 6. Padanie promieni słonecznych na powierzchnię ziemi.

Ogrzewanie się powietrza.

30. Promienie słońca, przechodząc przez powietrze, niewiele je ogrzewają, dopiero padając na powierzchnię ziemi, ogrzewają takową.

Powietrze ogrzewa się głównie przez zetknięcie się z ogrzaną powierzchnią ziemi; dlatego to im bardziej się

od niej oddalamy, t. j. **im wyżej wznosimy się do góry, tym powietrze jest zimniejsze.**

Ponieważ niewielkie tylko obszary powierzchni lądu (góry, wyżyny) sięgają wysoko w powietrze, nie są więc w stanie ogrzać wielkich mas górnych powietrza, lecz odwrotnie, same się od nich oziębiają.

31. Powierzchnia ziemi nie wszędzie ogrzewa się jednakowo; na równiku i w jego pobliżu (między zwrotnikami), gdzie promienie padają prostopadle (słońce bywa w zenicie) powierzchnia ziemi ogrzewa się najsilniej; na biegunach, gdzie promienie słońca padają najukośniej, powierzchnia ziemi ogrzewa się najsłabiej.

Fig. 6. uzmysławia padanie promieni słonecznych: wi- dać tu, iż im dalej od równika, tym promienie słońca pa- dają ukośniej na powierzchnię ziemi, a stąd tym słabiej ją ogrzewają.

W miarę więc zbliżania się od równika ku biegunom, powietrze jest coraz zimniejsze z powodu coraz ukośniej- szego padania promieni słońca na powierzchnię ziemi.

32. **Rozmaitość składu powierzchni ziemi również wpływa na niejednakowe jej ogrzewanie**, np. woda ogrze- wa się słabiej i wolniej od lądu, ale też słabiej i wolniej się oziębia; dlatego kraje, leżące w pobliżu morza, mają zimy niezbyt zimne, lata niezbyt upalne; (cecha *klimatu morskiego*), kraje leżące zdala od morza odznaczają się zimami mroźnymi i latami upalnymi (cecha *klimatu lądowego, kontynentalnego*).

Termometr, temperatura.

33. Stopień ciepła, czyli **temperaturę** mierzymy zapomo- cą przyrządu zwanego **termometrem**; składa on się z za- lutowanej rurki szklanej (z bańką u dołu), w której znaj- duje się słupek rtęci; gdy ciepło wzrasta, rtęć się rozsze-

rza, więc słupek się wznosi; gdy ciepła ubywa, rtęć się kurczy, więc słupek opada.

34. W punkcie gdzie się rtęć zatrzyma, gdy termometr wstawimy w topniejący lód, robimy kreskę i piszemy zero: 0 (**punkt zamarzania**); w punkcie zaś, gdzie rtęć się zatrzyma gdy termometr wstawimy we wrzącą wodę, robimy kreskę i piszemy 100 (**punkt wrzenia**) na **termometrze Celsjusza**, lub 80 na **termometrze Reaumura**.

Odległość między punktami zamarzania i wrzenia dzielimy na 100, albo na 80 równych części; także same części odcinamy poniżej 0.

35. Części te nazywamy **stopniami** (i oznaczamy na piśmie przez znak ^o), mianowicie nad 0 (zerem)—**stopniami ciepła**, pod 0 (zerem)—**stopniami zimna**.

Ze względu na wysokość słupa rtęci, **temperatury** cieplejsze nazywamy **wyższymi**, zimniejsze zaś **niższymi**. Stopnie ciepła dla krótkości oznaczają się znakiem + (plus), stopnie zimna znakiem — (minus). Tak więc np. + 10° znaczy 10 stopni ciepła, — 5° znaczy pięć stopni zimna i t. d.

Wiatry. Rozkład ich na ziemi.

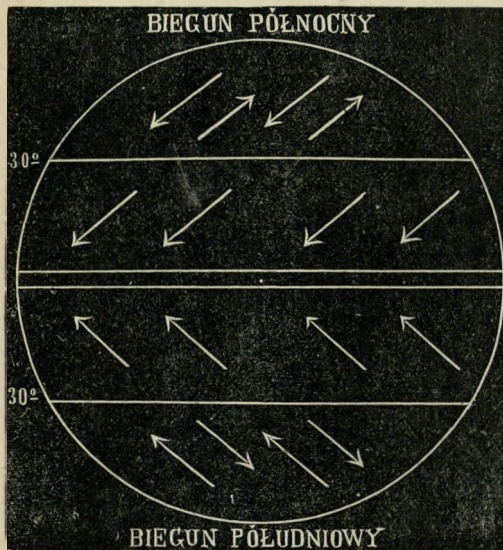
36. Powietrze pod wpływem ogrzewania rozszerza się, staje się rzadsze, lżejsze i unosi się ku górze; pod wpływem oziębienia — kurczy się, staje się gęściejsze, cięższe i opada na dół, ku ziemi.

37. Jeżeli obok siebie znajdują się masy powietrza różnej temperatury, to na miejsce wznoszącego się powietrza ciepłego, będzie napływało opadające zimne, powstanie poziomy prąd powietrza czyli **wiatr**.

38. Powietrze najbardziej ogrzewa się w pobliżu równika, wznosi się ono tu spokojnie ku górze (**pas ciszy**) i tam rozchodzi ku biegunom. Prądy te nazywamy **prądami równikowymi**. Na miejsce zaś opróżnione przy-

pływają od strony biegunów prądy zimne, zwane **biegunowemi** albo **polarnemi**.

39. Prąd równikowy, płynący górną ku biegunom, nie mogąc się zmieścić w wyższych szerokościach (obwód ziemi jest coraz mniejszy, równoleżniki się zmniejszają), zstępuje mniej więcej pod 30° szerokości na powierzchnię ziemi i częścią powraca z prądem polarnym ku równikowi, częścią płynie dalej przy powierzchni ziemi ku biegunom.

Wiatry zmienne:
(przeważnie północno-wschodnie i południowo-zachodnie).

Passat północno-wschodni.

Pas ciszy.

Passat południowo-wschodni.

Wiatry zmienne:
(przeważnie północno-zachodnie i południowo-wschodnie).

Fig. 7.

40. Wszystkie te prądy wskutek wirowego ruchu ziemi zbaczają od kierunku południkowego, na północnej półkuli nieco ku prawej stronie (patrząc w kierunku prądu) na południowej półkuli ku lewej, tak, iż na półkuli północnej wiatr równikowy t. j. południowy zamienia się na południowo-zachodni, wiatr polarny t. j. północny na północno-wschodni.

Na półkuli południowej wiatr równikowy t. j. północ-

ny zamienia się na północno-zachodni; wiatr polarny t. j. południowy na południowo-wschodni.

41. Z tych ruchów powietrza powstają następujące **pas-y wiatrów** na powierzchni ziemi: w pobliżu równika **pas ciszy**, za tym pasem **dwie pasy passatów**, północno-wschodniego na półkuli północnej i południowo-wschodniego na półkuli południowej, a poza temi pasami znowu **dwie pasy wiatrów zmiennych**, a mianowicie: na północnej półkuli panują wiatry północno-wschodni i południowo-zachodni, na półkuli południowej: południowo-wschodni i północno-zachodni (ob. fig. 7).

42. Gdyby ziemia nasza składała się tylko z wody lub tylko z ładu, wiatry powyższe nie ulegałyby zmianie, ruchy powietrza odbywałyby się prawidłowo według wyżej oznaczonego porządku; ale ponieważ ziemia składa się części z wody, części z ładu, które ogrzewają się i oziębiają niejednakowo, przeto powstają różne nieprawidłowości w tych ogólnych ruchach powietrza na ziemi, np. w lecie wieje **wiatr morski** z chłodniejszego oceanu Indyjskiego i oceanu Wielkiego ku silnie rozpalonemu lądowi Azjatyckiemu; w zimie zaś odwrotnie: wieją **wiatry lądowe** od mroźnego ładu Azjatyckiego ku obu oceanom cieplejszym.

Takie wiatry zmieniające się co pół roku noszą miano **mussonów**.

Opady. Rozkład ich na ziemi.

43. Napelnione parą wodną powietrze przez ogrzanie osusza się, przez oziębienie staje się wilgotne i wreszcie **para wodna** zamienia się w wodę, **skrapla się**, czyli tworzy **opady (mgłę, obłoki, deszcz, śnieg)**.

44. Powietrze ulega oziębieniu, gdy wznosi się ku górze, albo też gdy płynie ku biegunom. Więc prądy wznoszące się w górę i prądy równikowe sprowadzają opady.

45. Między zwrotnikami, gdzie prąd ogrzanego, obfitego w parę powietrza wznosi się w górę, mają miejsce opady obfite, nieraz prawdziwe potoki deszczu.

Opady te nazywamy **deszczami zwrotnikowymi**. Deszcze te są właśnie w tej porze, gdy promienie słońca padają prostopadle na powierzchnię ziemi, czyli gdy słońce stoi w zenicie (więc najsilniej dogrzewa), dlatego zowią się one także **deszczami zenitalnymi**. Gdy zaś słońce oddali się od zenitu, wtedy następuje **pora suszy**.

46. Poza tym pasem deszczów zwrotnikowych ciągną się **dwa pasy bezdeszczowe** (prawie), gdyż tam wieją pasaty, które, jako prądy polarne, zbliżając się ku równikowi, ogrzewają się, a stąd osuszają.

47. Poza pasami bezdeszczowymi, rozciągają się ku biegunom **pasy deszczów w każdej porze roku**, gdyż wieją tu wiatry zmienne, w każdej więc porze może się zdarzyć wiatr równikowy, który zbliżając się ku biegunom, oziębia się i sprowadza skroplenia.

W częściach tych pasów zbliżonych do zwrotników, przeważają **deszcze zimowe (pasy podzwrotnikowe)**, w częściach zaś dalszych **deszcze letnie**.

48. Prócz tego, w każdym pasie zdarzają się deszcze wywołane nierównością gruntu: gdy wiatr natrafi na góry, wtedy wznosi się po ich stokach i oziębia, przez co zawarta w nim para skrapla się (po przejściu przez góry powietrze jest już osuszone); **deszcze takie** nazywamy **elewacyjnymi**. Dlatego to góry, mianowicie ich stoki zwrócone ku morzom, odznaczają się obfitymi opadami (np. zachodni stok gór Skandynawskich). Przestrzenie otoczone górami, zwykle wyżynowe, cierpią przeważnie na brak opadów, bo góry otaczające je zabierają wilgoć z powietrza tu płynącego (np. wyżyny Azjatyckie).

Linja śnieżna, lodowce.

49. Wysokość linii śnieżnej zależy głównie od temperatury powietrza; im temperatura jest wyższa, tym linja śnieżna leży wyżej; linja więc śnieżna obniża się od równika ku biegunom, gdzie w niektórych krajach zniża się do poziomu morza.

Ale prócz tego **wysokość linii śnieżnej zależy również od wilgotności powietrza** (od ilości spadłego śniegu), z tego powodu wysokość linii śnieżnej przedstawia różne nieprawidłowości, np. linja śnieżna nie leży najwyżej na równiku, lecz w Himalajach i to nie na stokach południowych zwróconych ku morzu, lecz na północnych (góry Karakorum) zwróconych ku suchej wyżynie.

50. Śnieg powyżej linii śnieżnej musiałby ciągle wzrastać od coraz to nowych opadów, gdyby nie ubywał za pomocą **lawin i lodowców**.

51. Lawiny są to masy śniegu zsuwającego się lub staczającego po pochyłościach gór w doliny; zasypują one wsie, zrzadzając wielkie szkody, a następnie topnieją od ciepła dolin.

52. Lodowce zaś są to masy lodu, wypełniające doliny w pobliżu linii śnieżnej. Powstają one w ten sposób, że **śnieg** w pobliżu linii śnieżnej wskutek kolejnego topnienia w dzień i zamarzania w nocy, **staje się ziarnisty**, tworzy tak zwany **firn**. Ten śnieg ziarnisty wskutek ciśnienia jego mas górnych na dolne, zamienia się w jednolity **lód**.

Lodowce, jak wiadomo, spływają w dół i tam poczęści topnieją, dając początek rzekom, poczęści zaś (w krajach biegunowych) dosięgają wybrzeża morskiego, obłamują się i spływają na wodę, tworząc tak zwane **góry lodowe** (p. Kurs I fig. 80).

Rasy ludzkie. (Cechy cielesne).

53. 1. Rasa Kaukaska zwana inaczej **Sródziemnomorską** posiada barwę skóry białą (u ludów południowych ciemniejszą, śniadą), oczy na jednej linii prostej, usta niezbyt wydatne, włos miękki mniej więcej lekko wijący się (kędzierzawy) lub gładki i zarost brody bujny (czym różni się od wszystkich prawie innych ras). Rasa ta dzieli się na trzy gałęzie **Indo-europejską (Aryjską)**, **Semicką** i **Hamicką**. Pierwsza mieszka w Europie, Azji zachodniej i w Indostanie; druga w Arabji i w Afryce północnej, trzecia w Afryce północnej.

Przez kolonizację rasa Kaukaska, mianowicie jej gałąź europejska, rozprzestrzeniła się też w Ameryce i Australji, wogóle na całej ziemi.

54. 2. Rasa Mongolska. Barwa skóry waha się między żółtawą a ciemno-brunatną; włosy długie, skąpe, proste i czarne; nos przy nasadzie spłaszczony, oczy po większej części skośne, kości policzkowe wystające. Rasa ta zamieszkuje środek, północ, wschód i południo-wschód Azji.

Pokrewni Mongołom są **Malajowie** na wyspach południowo-wschodniej Azji i Polinezji; (barwa skóry brunatna, rysy podobniejsze do naszych), oraz **pierwotni mieszkańcy Ameryki: Indjanie amerykańscy** z barwą skóry brunatnoczerwoną, włosami bujnymi, prostymi, twardymi, nakształt włosa końskiego.

56. 3. Rasa Murzyńska. Barwa skóry czarna, lub ciemno-brunatna (jak kawa palona), włosy krótkie, silnie skręcone (wełniste); wargi grube, wywinięte, nos szeroki.

Murzyni zamieszkują Afrykę, z wyjątkiem skraju północnego i południowego; pierwszy zamieszkują, jak wiadomo, Semici i Hamici, drugi — pokrewni Murzynom, **Buszmani** i **Hotentoci**, o barwie skóry szaro-żółtej.

Czarną barwę skóry posiadają także ludy Australji: **Murzyni Australijscy** oraz na wyspach najbliższych — **Papuanie**.

Zaludnienie.

58. Całkowitą ilość ludzi zamieszkujących pewien kraj nazywamy jego **zaludnieniem absołutnym**. Jeżeli porównamy tę liczbę z obszarem kraju, t. j. obliczymy, ile mieszkańców wypadnie na 1 milę $\square$ (lub na 1 km. $\square$), to otrzymamy **zaludnienie względne** czyli **gęstość zaludnienia**. Tak np. całkowita liczba ludności Królestwa Polskiego wynosi 9,000,000, obszar 128,000 km. $\square$, a zatem gęstość zaludnienia = $9,000,000 : 128,000 = 70$ na 1 km. $\square$ (na milę $\square = 3,900$).

Całkowita liczba ludności Galicji wynosi 6,600,000, obszar 78,500 km. $\square$, a zatem gęstość zaludnienia = $6,600,000 : 78,500 = 84$ i t. d.

59. Całkowita **ludność ziemi** wynosi 1,500 milionów, obszar zaś (łądu) 135 milionów km. $\square$. a zatem **gęstość zaludnienia na ziemi (łądzie)** wynosi $1,500 : 135 = 11$ na 1 km. $\square$ (600 na milę).

Gęstość zaludnienia, obszar i ludność pięciu części świata.

	obszar	lud. całkowita	gęstość zaludnienia
Europa	10 milj. km. $\square$	400 milj. miesz.	40 na 1 km. $\square$
Azja	44 „ „	830 „ „	19 „ „
Afryka	30 „ „	150 „ „	5 „ „
Ameryka	40 „ „	150 „ „	4 „ „
Australja	9 (łąd 8)	6 „ „	0,7 „ „

Tym sposobem dwie pierwsze części świata mają gęstość zaludnienia większą, a trzy ostatnie mniejszą niż średnia gęstość zaludnienia całej ziemi.

<http://rcin.org.pl>
Fig. 8. Główne formy powierzchni ziemi. (Widok). (Objaśnienie na str. 30).

Fig. 9. Główne formy powierzchni ziemi (plan).

<http://rcin.org.pl>

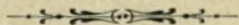
Objaśnienie figury 8-ej

(na str. 28).

1. Horyzont. Dowód okrągłości ziemi.
2. Wyspa.
3. Archipelag.
4. Półwysep.
5. Przylądek płaski.
6. Międzymorze.
7. Skały z wody sterczące.
8. Wyspa płaska.
9. Wybrzeże płaskie.
10. Wybrzeże strome.
11. Djuny.
- 11*a*. Mierzeja (wązki pas łądu, dzielący zatokę od morza).
- 11*b*. Haff.
12. Przylądek górzysty.
13. Pagórek.
- 13*b*. Kraj pagórkowaty i dział wód.
14. Góra.
15. Wulkan.
- 15*a*. Szczyt i krater wulkanu.
- 15*b*. Stok.
- 15*c*. Stopy góry.
16. Łańcuch gór.
17. Przełęcz, przejście.
18. Kraj pagórkowaty.
19. Przedgórze alpejskie.
20. Alpy wysokie z polami śniegowymi.
21. Lodowiec.
22. Nizina.
- 23*a*. Wyżyna.
- 23*b*. Góra erozyjna (stolowa).
24. Jezioro bezodpływowe.
25. Jezioro odpływowe, górskie.
26. Morze.
27. Zatoka morska.
28. Mała zatoka (przystań).
- 29 i 30. Cieśniny.
31. Grobla portowa.
32. Latarnia morska.
33. Źródła i kraj źródłowy.
34. Dopływ.
- 35*a*. Prawy brzeg rzeki.
- 35*b*. Lewy brzeg rzeki.
36. Bieg dolny.
37. Ujście.
38. Defta.
39. Wodospad.
40. Droga lądowa.
41. Kolej żelazna.
42. Most kolei.
43. Tunel.
44. Port.
45. Miasto.
46. Wieś.
47. Las iglasty.
48. Las liściasty.
49. Obłoki pierzaste.
50. Obłoki kłębowe.
51. Obłoki warstwowe.
52. Obłoki deszczowe.

Szczegółowy opis części świata i krajów.

AUSTRALJA (z Polinezją).

60. Australja składa się z lądu stałego i mnóstwa wysp rozrzuconych na Oceanie Wielkim.

a. LĄD AUSTRALJI.

Rzut oka ogólny.

Położenie.

61. Ląd Australji leży cały na półkuli południowej po obu stronach zwrotnika Koziorożca, więc w pasie gorącym i umiarkowanym (południowym).

Najpółnocniejszy punkt Australji, przylądek **York**, leży pod 11° szer. połudn.; najpołudniwszy, przylądek **Wilson** pod 39° szer. połudn.

Na północy oblewa Australję ocean Indyjski i Wielki, na wschodzie ocean Wielki, na południu i zachodzie Indyjski.

Kształt wybrzeży.

62. Kształt wybrzeży, podobnie jak w Afryce i Ameryce Południowej, jest mało rozwinięty. Tylko na północy

wrzyna się tu głęboko czworokątna **zatoka Karpentaria**, tworząca dwa półwyspy, z których wschodni (**York**) w kształcie klina, jest wyraźniejszy.

Na południu wrzyna się łagodnie łukowata **zatoka Australijska**, na wschód której ląd Australji również łukowato wkracza w morze.

63. Dawniej łuk ten sięgał dalej na południe, ale to przedłużenie zostało oderwane i utworzyło **wyspę Tasmanję**.

Kształt powierzchni.

64. Ląd Australji odpowiednio do jednostajności wybrzeży ma też jednostajny kształt powierzchni; ze wszystkich lądów jest on najbardziej płaski i niski, przedstawia przeważnie równinę średnio na 300 metrów wysoką. Tylko na wybrzeżach, szczególnie wschodnim i południowo-wschodnim, równina ta wznosi się wyżej, przyjmuje charakter górskich łańcuchów; są to mianowicie **góry Błękitne** i **Alpy Australijskie**. Te ostatnie wznoszą się najwyższej grupie **Kościuszki** na 2,200 m.

Przeciwległa wyspa Tasmanja jest również górzysta.

65. Równiny wnętrza przedstawiają przeważnie **pustynie**, poczęści piaszczyste, poczęści porośnięte ciernistymi krzakami (**skrub**).

We wschodniej części wnętrza występują **stepy**, porośnięte rzadkimi trawami.

W o d y.

66. Z powodu małej ilości deszczów, Australja jest uboga w rzeki. Rzeki nadbrzeżne są krótkie dlatego, iż góry leżą blisko morza.

Rzeki wewnętrzne są dłuższe, ale ubogie w wodę; tylko podczas krótkiej pory deszczowej silnie wzbierają,

ale w czasie długiej suszy albo całkiem wysychają, albo rozpadają się na szeregi kałuż.

67. Największa rzeka, **Murray**, z prawym dopływem **Darling**, zasilana wodami, spływającymi z najwyższych gór australijskich, posiada przez cały rok wodę i dostaje się do oceanu.

K l i m a t.

68. Klimat Australji jest **suchy**, gdyż wyniosłości nadbrzeżne powstrzymują wilgoć, przynoszoną z morza przez wiatry; tylko **wybrzeża** północne, wschodnie i południowo-wschodnie **obfitują w opady**; pierwsze dzięki północno-zachodniemu (letniemu) **mussonowi**, (ściągniętemu przez rozgrzane pustynne wnętrze lądu); drugie dzięki południowo-wschodniemu **passatowi** (deszcze elewacyjne Nr. 48).

Rośliny i zwierzęta.

69. Pod względem roślin i zwierząt (flory i fauny), Australja odznacza się **formami bardzo odmiennymi** od innych części świata, dziwaczными, podobnymi do form, które żyły w dawno minionych epokach, przed pojawieniem się człowieka na ziemi.

70. Spotykamy tu np. drzewa trawiaste, niebiesko-zielone rzewnie (kazuaryny) z liśćmi nakształt zwieszających się włosów; eukaliptusy (rozdręby), najwyższe drzewa na ziemi, dostarczające żywicy; drzewa baniowate, paprocie drzewiaste i inne. Liście wielu drzew zwisają tu pionowo, chroniąc się tym sposobem od palących pionowych promieni słonecznych, tak iż te drzewa nie dają ani cienia, ani chłodu.

71. Miejscowy świat zwierzęcy nie posiada tak silnych i wielkich form, jak inne części świata; pierwotnie żyły tu tylko zwierzęta workowate, np. wielki kangur i gatunek

psa zwanego dingo; prócz tego spotykamy się tutaj z takimi dziwacznymi zwierzętami, jak dziobak, zwierzę czworonożne z szerokim dziobem kaczym, pokryte futrem i znoszące jaja; jak kazuar, struś australijski, ptak pokryty włosami i t. p.

72. Ptaki są tu jednak liczne i piękne, np. czarny łabędź, liczne barwne papugi, wspaniały ptak lira, ale brak ptaków miejscowych śpiewających.

73. Te ostatnie, oraz zwierzęta domowe zostały sprowadzone przez Europejczyków. Na stepach, z powodu suchego klimatu, hodują się wybornie również z Europy sprowadzone owce; dostarczają one wełny do fabryk europejskich.

C z ł o w i e k .

74. Pierwotni mieszkańcy, **Murzyni Australijscy**, nie mogli się tu rozwinąć z powodu niekorzystnych warunków przyrody (brak roślin zbożowych i zwierząt, dających się oswoić). Obecnie, wyparci w pustynne wnętrza, szybko wymierają. Ich miejsce zajmują koloniści europejscy, głównie **Anglicy**, którzy przez wprowadzenie pożytecznych roślin i zwierząt, zmienili i z bogacili ubogą przyrodę Australji.

Poszczególne krainy (kolonje).

75. Pierwszą kolonję założyli tu na wschodnim wybrzeżu Anglicy przy końcu osiemnastego stulecia i nazwali ją **Nową Południową Walją**.

Kolonja ta szybko wzrosła wskutek odkrycia **pokładów złota w górach Błękitnych**. Tu leży najstarsze w Australji miasto **Sydney** (500,000 mieszkańców) nad jedną z najpiękniejszych zatok na ziemi.

76. Później powstały inne jeszcze kolonie, jak **Wiktoria** na południe od poprzedniej. Z powodu jeszcze bogatszych *kopalń złota* w Alpach Australijskich jest to najbardziej kwitnąca z australijskich kolonii, «**Australja szczęśliwa**».

Tu leży największe miasto Australji, **Melbourne**, tak wielkie, jak Warszawa (przeszło pół miliona mieszkańców).

77. Na północy od Nowej południowej Walji leży kolonia **Queensland** (Kinslend) z nadbrzeżnym miastem handlowym **Brisbane** (Brisben).

78. Środek Australji zajmuje kolonia **Australja Południowa**. Przez środek tego kraju przechodzi **telegraf transkontynentalny**, łączący się za pośrednictwem wyspy Jawy z Azją i Europą. Południowa część tej kolonii jest żyzna (pszenica); tam również nad zatoką leży miasto główne **Adelaida** (przeszło 150,000 mieszk.).

79. W pustynnej **Australji Zachodniej** kolonizacja znajduje się dopiero w początkach rozwoju.

80. Wyspę **Tasmanję** zamieszkują sami Europejczycy; pierwotni mieszkańcy, **Tasmańczycy**, prześladowani i tępieni przez kolonistów, wymarli już zupełnie. Pod względem przyrody Tasmanja jest pokryta lasami, znaczna jej część jednak przedstawia jeden wspaniały ogród, rodzący obfite owoce. Z tego powodu wyspę tę zowią «ogrodem Australji».

b. WYSPY AUSTRALJI.

81. Wyspy Australji są zamieszkane przeważnie przez **Papuanów**, pokrewnych Murzynom Australijskim, odznaczających się nadzwyczaj bujnym uwłosieniem głowy.

82. Na północ Australji ciągnie się z północo-zachodu na południo-wschód **Nowa Gwinea**, druga z rzędu co do wielkości wyspa na ziemi (po Grenlandji). We wnętrzu

górzysta i lesista, mało znana, we wschodniej części skolonizowana przez Niemców i kolonistów z Queenslandu.

83. Od tej wyspy ciągnie się łukiem ku południowschodowi, równoległe do wschodniego wybrzeża Australji, łańcuch wysp: wyspy **Bismarka** (należące do Niemców), podłużna **Nowa Kaledonja** (należąca do Francuzów), oraz podwójna wyspa **Nowa Zelandja** (należąca do Anglików).

84. **Nowa Zelandja** leży już cała w pasie umiarkowanym, wielkością i kształtem przypomina półwysep Apeniński (odwrócony do góry). Wyspa północna obfituje w wulkany i źródła gorące, tryskające w górę jak fontanny; wyspa południowa posiada wysokie góry, **Alpy Nowozelandzkie**, pokryte wiecznymi śniegami i lodowcami, które schodzą prawie do poziomu morza.

85. Pierwotnymi mieszkańcami Nowej Zelandji nie są Papuanie, lecz **Malajscy Maorowie**, którzy również wymierają z powodu zetknięcia się z Europejczykami (Anglikami). I tu również Europejczycy zaprowadzili uprawę swych zbóż i hodowlę zwierząt domowych, szczególnie owiec.

c. POLINEZJA.

86. Do Australji należy także mnóstwo wysp drobnych, rozsianych po oceanie Wielkim.

Są one poczęści wulkaniczne, poczęści koralowe; wulkaniczne są większe i wyższe, niż koralowe.

87. Klimat tych wysp jest przyjemny, upały zwrotnikowe są tu łagodzone wpływem morza. Obfite opady zdarzają się tylko na wysokich wyspach wulkanicznych, gdyż passat, wznosząc się po ich stokach w górę, skrapla parę (deszcze elewacyjne). Z tego powodu wyspy te odznaczają się bujniejszą roślinnością, niż nizkie koralowe;

palmy kokosowe, banany, palmy sagowe i drzewa chlebowe dostarczają tu obfitego pożywienia.

88. Mieszkańcy tych wysp, **Polinezyjczycy** (Malajowie) są piękni, zdolni i zręczni. Jeszcze przed przybyciem Europejczyków posiadali pewną kulturę, zajmowali się uprawą roli i żegluga, mimo to oddawali się ludożerstwu.

Wskutek zetknięcia się z Europejczykami, którzy przynieśli tu różne zaraźliwe choroby (suchoty i t. d.), liczba krajowców szybko się zmniejsza.

Na większych wyspach koloniści europejscy uprawiają rośliny zwrotnikowe, głównie palmę kokosową, z której orzechów otrzymują olej kokosowy i *koprę*, t. j. wysuszone jądra orzecha kokosowego.

89. Do znaczniejszych wysp wulkanicznych należą wyspy **Fidzi** (angielskie), zbliżone położeniem i ludnością do wysp australijskich; dalej wyspy **Samoa** (niemieckie i amerykańskie) i na południe od nich leżące wyspy **Tonga** (angielskie), handlujące kopra.

Dalej na wschód leżą wyspy **Towarzyskie** (francuskie) z prześliczną wyspą **Tahiti**, a na północy od nich, w pobliżu zwrotnika Raka, w wyspy **Hawai** czyli **Sandwich** (należące do Stanów Zjednoczonych północno-amerykańskich) z największym kraterem wulkanicznym na ziemi, przedstawiającym jezioro ognistej lawy.

Wyspy te są stacją żeglarską na drodze z Ameryki Północnej do Azji, Australji i Nowej Zelandji.

AMERYKA.

Rzut oka ogólny.

Położenie.

90. Ameryka **leży** na półkuli zachodniej, rozciąga się w kierunku południkowym i jest najdłuższą częścią świata.

Na północy w przyładku **Murchison** sięga do 72° szer. półn., na południu w przyładku **Horn** (na Ziemi Ognistej) do 56° szer. połudn., ciągnie się więc od strefy zimnej północnej aż prawie do strefy zimnej południowej.

Kształt wybrzeży.

91. Ameryka składa się z dwóch części: **Ameryki Południowej** i **Ameryki Północnej**, które mają **kształt** trójkątów prostokątnych.

Części te są oddzielone od siebie **Amerykańskim morzem Śródziemnym**, a złączone wązkim pasem lądu (**Przesmyk Panamski**) i szeregiem wysp.

Łączniki te stanowią **Amerykę Środkową**.

92. W tym miejscu środkowym Ameryka jest najbardziej **rozcłonkowana**; na północy znajdują się również liczne wyspy i głęboko wrzynające się zatoki, lecz z powodu swego polarnego położenia, a stąd surowości klimatu, rozcłonkowania te są dla człowieka bez znaczenia.

Reszta Ameryki jest uboga w rozcłonkowania, w każdym razie wschód zwrócony ku Europie przeważa nad zachodem.

Kształt powierzchni i wody.

93. Wzdłuż zachodnich wybrzeży Ameryki, ciągnie się prawie w kierunku południkowym długi **łańcuch górski, zwany Kordyljerami**; oddziela on zachodni wązki pas nadbrzeżny od szerokiego nizinnego wschodu.

W środku, na przesmyku Panamskim, łańcuch ten obniża się, rozpląszcza i tworzy dogodne przejścia od Atlantyku do oceanu Wielkiego.

94. We wschodniej stronie Ameryki, w pobliżu Atlantyku, ciągną się **trzy pomniejsze systematy górskie**, oddzielone od Kordyljerów rozległymi nizinami. Na tych nizinach rozwinęły się **wielkie i spławne rzeki**, zasilane wodami, spływającymi z granicznych systematów górskich.

Niziny te, zamknięte od oceanu Wielkiego nieprzerwanymi górami, otwierają się ku Atlantykowi, ku któremu też zbiegają wszystkie prawie wielkie rzeki Ameryki.

95. Brak gór równoleżnikowych w Ameryce wpływa na łagodne przechodzenie jednego pasa klimatycznego w drugi.

Klimat, rośliny i zwierzęta.

96. Pod względem klimatu Ameryka da się podzielić na **trzy części: zwrotnikową i dwie pozazwrotnikowe, północną i południową**. Każda zaś z tych części podzielona jest Kordyljerami na **dwie części: zachodnią i wschodnią**.

97. W części zwrotnikowej, gdzie wilgoć przynoszą panujące tu wiatry wschodnie (passaty), strona wschodnia jest wilgotniejsza od zachodniej, tymbardziej, że zimne prądy morskie, płynące u wybrzeży tej ostatniej, odbierają wilgoć rzadkim wiatrom zachodnim, tak jak Kordyljery odbierają ją wiatrom wschodnim.

Prądy te wydłużają tu podzwrotnikowe pasy suszy dość daleko poza zwrotniki.

98. W częściach pozazwrotnikowych, gdzie wilgoć przynoszą panujące tam wiatry zachodnie, części zachodnie są wilgotne, a wschodnie suche. Wyjątek stanowi tu wilgotna wschodnia część Ameryki Północnej (na wschód Missisipi), otrzymująca wilgoć z zatoki Meksykańskiej, a to dzięki południowo-zachodniemu mussonowi letniemu, ściągniętemu przez silnie rozgrzany w lecie, obszerny ład Ameryki Północnej.

99. Pierwotne rośliny i zwierzęta Ameryki Północnej miały wiele podobieństwa do roślin i zwierząt europejskich, nie było tu jednak naszych zbóż i zwierząt domowych.

Bujna roślinność leśna znajduje się głównie w części zachodniej, pozazwrotnikowej, i wschodniej, zwrotnikowej (jako wilgotnych); w pierwszej rosną olbrzymie sosny, welingtonje albo sekwoje, ubiegające się o pierwszeństwo w wysokości z australijskimi eukaliptami.

100. Ożywiona przyroda Ameryki Południowej, która ma prawie wyspowy charakter, różni się znacznie od przyrody Ameryki Północnej (przesmyk Panamski był dawniej przerwany).

Szczególniej charakterystycznym jest świat zwierzęcy Ameryki Południowej; spotykamy tu: **pancerniki, mrówkojady, leniwcę**, w Kordyljerach żyje **lama**, jedyne zwierzę juczne i **wigoń**, dostarczająca delikatnej wełny; nad najwyższymi szczytami tych gór unosi się największy z ptaków drapieżnych, **kondor**.

C z ł o w i e k.

101. Pierwotni mieszkańcy, Indianie, rozsiani prawie po całej Ameryce, przybyli tu prawdopodobnie z Azji przez cieśninę Beringa.

Z powodu braku zwierząt domowych, dostarczających mleka, pierwotni Amerykanie zajmowali się głównie **łowiectwem i rybołówstwem**.

Tylko na niektórych wyżynach Kordyljerów brak lasów i wód, a zatem i zwierzyny i ryb, zmusił człowieka do rolnictwa (kukurydza, kartofle); stało się to podstawą do rozwoju państw z dość wysokim stopniem oświaty.

102. Ameryka została odkryta dopiero r. 1492 przez Kolumba. Od tego czasu **Europejczycy**, zwabieni obfitością szlachetnych kruszców, zaczęli tłumami napływać do «Nowego Świata», sprowadziwszy tu z sobą zboża, które na żyznej ziemi doskonale się udają, i zwierzęta domowe, które znalazły wyborne warunki na nieprzejrzanym stepach.

Indianie, zajmujący się łowiectwem, niezdolni do ciężkiej pracy, uciskani przez zdobywców, szybko wymierają.

Na ich miejsce europejscy koloniści sprowadzili tu z Afryki **Murzynów niewolników**, których potomkowie są obecnie wolni.

Z całej ludności Ameryki (150 milionów), przeszło połowa przypada na białych, resztę stanowią **Murzyni, Indianie** i różni **mieszkańcy** tych trzech ras.

103. Z białych, **Anglicy** zaludnili Amerykę Północną, **Hiszpanie**—Amerykę Środkową, przyległą część Północnej, oraz część Ameryki Południowej, przeważnie zachodnią, podczas gdy część wschodnią zaludnili **Portugalczycy**.

Do końca osiemnastego i początku dziewiętnastego stulecia Ameryka należała do **Hiszpanji, Portugalji i Anglii**. Od tej pory wszystkie prawie państwa amerykańskie rządzą się **samodzielnie** i tworzą **republiki**.

a) Ameryka Południowa.

Kształt wybrzeży.

Rzut oka ogólny.

104. Ameryka Południowa, podobnie jak Australja, posiada linję brzegową mało rozwiniętą; tylko na południowozachodzie i południu występuje postrzępiony **brzeg fjordowy**, otoczony kilkoma niegościnnymi wyspami, z których największą jest **Ziemia Ognista**, oddzielona od lądu stałego cieśniną **Magellana**.

Kształt powierzchni, wody.

105. Od południowego krańca aż do przesmyku Panamskiego ciągnie się wzdłuż zachodniego wybrzeża najdłuższy na świecie (w wysokości ustępujący tylko Himalajom) łańcuch górski; są to **Kordyljery Południowo-Amerykańskie** albo **Andy**. Stanowią one zwartą, niedostępną ścianę, która niezmiernie utrudnia komunikację między zachodem a wschodem.

Niedogodność tę stara się usunąć dopiero w najnowszych czasach sztuka inżynierska, przeprowadzając przez Andy koleje żelazne najwyższe na świecie.

Andy są siedliskiem energicznej **działalności wulkanicznej**: spotykamy tu liczne **wulkany**, poczęści czynne, poczęści wygasłe i częste **trzęsienia ziemi**.

106. Andy zaczynają się w południowym końcu Ameryki, z początku stosunkowo niskim łańcuchem, na wybrzeżu rozpadają się na wyspy, wkrótce jednak dochodzą do największej wysokości w szczycie **Akonkagua** (7,000 m.).

W pobliżu zwrotnika Koziorozca góry te rozszczepiają się na oddzielne dwa i trzy łańcuchy, ograniczające wyżyny **Titikaka** i **Quito**.

Obwałowanie wyżyny jeziora Titikaka, jednego z najwyższych na ziemi, posiada też parę szczytów prawie równych co do wysokości Akonkagui (np. **Sorata**). W obwarowaniu wyżyny Quito w pobliżu równika wznosi się wysoki szczyt **Chimboraso**, prawie równy Soracie.

Na północ stąd dzieli się Kordyljery na trzy łańcuchy, z których wschodni, nieco dalej, wysyła na północ-wschód czwarty łańcuch (**Kordyljery Wenezueli**) tak, iż całość tych rozgałęzień przypomina literę W.

Łańcuch środkowy posiada szeroką przerwę, przez którą rzeka **Magdalena** dostaje się do morza.

Ponieważ Andy ciągną się wzdłuż brzegów oceanu Wielkiego, więc rzeki płynące ku niemu są krótkie.

107. We wschodniej stronie Ameryki Południowej rozwijają się dwa odosobnione systematy górskie i wyżynowe, a mianowicie **wyżyna Gujany**, oraz **wyżyna Brazylii** z łańcuchami gór, ciągnącymi się na ich grzbietach.

108. Między górami zachodnimi i wyżynami wschodnimi rozpościerają się szerokiemi pasami aż do Atlantyku obszerne **niziny rzek: Orinoko, Amazonki i La Platy**.

Nizina Orinoko oddziela Andy od wyżyny Gujany, nizina Amazonki, leżąca prawie cała na południe od równika, dzieli wyżynę Gujany od wyżyny Brazylijskiej.

Ostatnia nizina, La Platy, mająca kierunek południkowy, leży między Andami i wyżyną Brazylijską.

109. Działy wodne między temi nizinami są **nieznaczące**. Między niziną Orinoko i Amazonki dział wodny jest tak nieznaczny, że Orinoko wysyła część swych wód do rzeki **Rio Negro** (lewy dopływ Amazonki).

Człowiek.

110. Klimat gorący i wilgotny, oraz obfitość pożywienia wpłynęły na gnuśność pierwotnych łowieckich mieszkańców, którzy całymi dniami bujali się, leżąc w hamakach (łózkach wiszących).

Na wyżynach skąpsza przyroda zmusiła mieszkańców do życia osiadłego, rolniczego; tym sposobem powstało tu państwo **Inkasów**, później zawojowane i zniszczone przez Hiszpanów.

111. Hiszpanie zajęli całą Amerykę Południową, oprócz niziny Amazonki i wyżyny Brazylijskiej, które zagarnęli Portugalczycy, oraz — Patagonji, która z powodu swego niegościnnego klimatu i jałowego gruntu została nie-
tknięta.

Na początku zeszłego stulecia kolonie te stały się niepodległe i utworzyły kilka państw republikańskich.

POSZCZEGOLNE KRAINY.

Kraje zachodnie, Kordyljerskie.

112. Kraje strefy gorącej, leżące na Kordyljerach, sięgają aż do nizin strony wschodniej, lecz ludność zajęła głównie wyżyny Andów dla ich bogactw mineralnych (złota i srebra), pomimo to, że krainy te po większej części są nieurodzajne, a górzystość ich oraz surowość klimatu utrudnia komunikację.

113. Kolumbja zajmuje Kordyljery, leżące na północ od równika aż do przesmyku Panamskiego i część niziny

(ljanosy) aż do Orinoko. Uprawiają tu kawę. Na wschód rzeki Magdaleny, na wyżynie, leży miasto **Bogota**.

114. Na południe od równika znajduje się kraj **Ecuador**: tu na wschodnich zboczach Andów rośnie dziko **drzewo chinowe**, którego kora jest środkiem leczniczym na febrę.

Na wyżynie, otoczonej olbrzymimi górami wulkanicznymi, leży główne miasto **Quito**.

Do tego kraju należą pobliskie wyspy **Galopagos**, słynne z połowu olbrzymich żółwi.

115. Na południe od poprzedniego ciągnie się **Peru**, niegdyś najbogatsza w złoto kraina, obecnie słynna z olbrzymich pokładów **guana**, zeschłego pomiotu ptaków, żyjących gromadnie na **bezdeszczowych** i nie zamieszkałych wyspach nadbrzeżnych.

Na wyżynie leży miasto **Cuzco**, dawna rezydencja Inkasów. Na wybrzeżu znajduje się obecna stolica **Lima**, zbudowana przez Hiszpanów.

Dwie z wielką sztuką zbudowane koleje żelazne przekraczają Andy na wysokości takiej, jak Mont Blanc.

116. Na najszerszej części Andów leży kraj **Boliwja**; wkracza on na wschodzie daleko w nizinę, na zachodzie nie dosięga wybrzeża. W pobliżu jeziora **Titikaka** leży miasto **Potozi**, które posiadało niegdyś najslynniejsze kopalnie srebra.

117. Na południe od Peru, ciągnie się nad brzegiem oceanu, wązkim pasem na zachodnich stokach Andów, aż do samego końca Ameryki Południowej, kraina **Chili (Czili)**.

Północna, bezdeszczowa (wpływ zimnego prądu morskiego) część jej obejmuje pustynię **Atakama**, obfitującą w saletrę, która stanowi główny przedmiot handlu. Środkowa część jest bardzo urodzajna i posiada łagodny klimat, kwitnie tu uprawa pszenicy, kopalnie zaś dostarczają miedzi.

Z powodu tych warunków, Chili należy do najbogactwa
<http://rcin.org.pl>

szych i najlepiej urządzonych państw w Ameryce Południowej. W tej części leży miasto główne **Santjago** i portowe **Valparaiso**, które zajmuje pierwsze miejsce na zachodnim brzegu Ameryki (po San Francisco).

Południowa część Chili wilgotna i lesista, nie posiada kultury, wiatry zachodnie nagromadzają tu na górach tak wielką ilość śniegu, że lodowce, na szerokości geograficznej takiej, jak Gienewa, sięgają tu powierzchni morza.

Kraje wschodnie nizinowe i wyżynowe.

118. Venezuela zajmuje dorzecze Orinoko, Kordyljery Venezueli i góry Gujany. Góry te opływa w kształcie półelipsy rzeka Orinoko, uchodząc do oceanu rozgałęzioną deltą. Nizina jest **stepem (ljanosy)**, pokrytym nadzwyczaj bujną i wysoką trawą, wśród której gdzieniegdzie rosną kępy drzew; kwitnie tu hodowla bydła. Uprawiają też wiele kawy i kakao. Góry Gujany są pokryte lasami dziewiczemi.

Główne miasto **Caracas** (Karakas), leży w urodzajnej dolinie gór nadbrzeżnych; na samym wybrzeżu jest port **La Guaira**, z którego wywożą produkty plantacyjne.

119. Na wschód Venezueli leży **Gujana**, jedyny kraj w Ameryce Południowej, należący do Europejczyków, mianowicie do Anglików, Holendrów i Francuzów. Pas nad brzegiem oceanu jest niski, nadzwyczaj niezdrowy, ale bardzo urodzajny (plantacje trzciny cukrowej).

120. Najobszerniejszym państwem Ameryki Południowej, zajmującym całą prawie nizinę Amazonki, i wyżynę Brazylii, jest **Brazylja**. Obszar jej jest nie o wiele mniejszy od całej Europy.

Krainę tę przepływa najwspanialsza i najobfiszta w wodę na ziemi rzeka **Amazonka**, w długości ustępująca

tylko Mississipi i Nilowi. Wyływa ona z zachodniego łańcucha Kordyljerów, płynie z początku w kierunku północnym po wyżynie, następnie niedaleko równika zmienia kierunek na wschodni, przerywa się przez łańcuch wschodni, i odtąd płynie prawie równolegle do równika, uchodząc do Atlantyku ujściem bardzo szerokim.

Z prawej strony Amazonka przyjmuje **Madeirę**, wypływającą z Kordyljerów, z lewej zaś strony **Rio Negro**, wypływającą z wyżyny Gujany. Z powodu braku działu wodnego między Rio Negro i Orinoko, ta ostatnia łączy jedno swoje ramię (**Cassiquiare**) z Rio Negro. Tym sposobem oba systematy, Orinoko i Amazonki, są połączone jakby kanałem. Zjawisko to, trafiające się rzadko, zowie się **bifurkacją rzeki**.

121. Obszar, leżący nad Amazonką w pobliżu równika, z gorąco - wilgotnym klimatem, przedstawia niezmierzone lasy dziewicze, zwane tu **Selwasami**, wśród których wielkie rzeki stanowią jedyne drogi. Lasy te dostarczają kauczuku.

Część Brazylii, leżąca na wyżynie, ma charakter stepowy z hodowlą bydła, wybrzeża tylko są uprawne (kawa) i gęściej zaludnione.

Tu też leży główne miasto, **Rio de Janeiro** (Żanejro) z 700,000 mieszkańców, w malowniczej okolicy nad głęboko wrzynającą się zatoką, najważniejszy port dla wywozu kawy.

Dalej na północy leży **Bahja** (250,000 mieszk.) i nakoniec **Pernambuko** (120,000 mieszk.) w najwschodniejszym punkcie wybrzeża.

Wybrzeże jest głównie zaludnione przez białych, w okolicy równika żyją Murzyni i Mulaci, we wnętrzu zaś tułają się jeszcze hordy Indjan.

W chłodniejszej części południowej znajdują się kolonie **niemieckie**; w ostatnich czasach zaczęli napływać do Brazylii liczni koloniści **Polacy**.

122. Na przejściu z wyżyny Brazylijskiej do niziny La

Platy leżą dwa kraje: **Paragwaj**, przeważnie między rzeką **Paragwajem** i **Paraną**, dostarczający herbaty Paragwajskiej (Mate) i **Uragwaj** między rzeką **Uragwajem** i oceanem, dostarczający produktów hodowlanych, które wywozi główne miasto **Montevideo** (280,000 mieszk.) przy ujściu La Platy.

123. Na nizinie La Platy i wyżynie Patagońskiej leży **Argentyna**.

Nizinę La Platy przepływa rzeka tegoż nazwiska, składająca się z trzech rzek: Paragwaju, Parany i Uragwaju; ostatnia łączy się z Paraną już w pobliżu ujścia; odtąd rzeka przyjmuje nazwę **La Platy** i rozszerza się stopniowo w zatokę.

124. Nizina La Plata przedstawia stepy, tak zwane **Pampasy**. Stepy te na południu, w wyżej leżących i chłodniejszych równinach **Patagonji**, przechodzą w pustynie, skąpo zaludnione przez koczujących Indjan.

W Pampasach hodują na wielką skalę bydło nawpół dziczące, którego strzegą pasterze **Gauchosy (Goczosy)**, mieszkańcy pochodzenia hiszpańsko-indyjskiego.

Kraj ten dostarcza wełny, mięsa i ekstraktu mięsnego. Głównym miastem jest **Buenos Aires** (dobre powietrze), mające przeszło 900,000 mieszkańców.

b) Ameryka Północna.

Rzut oka ogólny.

Kształt wybrzeży.

125. Ameryka Północna, podobnie jak Azja, zwraca się szeroką, północną stroną ku morzu Lodowatemu Północnemu. Wybrzeże to jest silnie rozczłonkowane (**Archipelag Arktyczny, zatoka Hudsonska, półwysep Labrador**), co jednak dla żeglugi jest bez wartości z powodu lodów.

Strona zachodnia, zwrócona ku oceanowi Wielkiemu, jest jednostajnym zamkniętym wybrzeżem górzystym; na północy tylko posiada fjordy i wązki półwysep **Alaskę**, który za pośrednictwem wysp **Aleuckich** wiąże Amerykę z Azją.

Wybrzeże wschodnie, leżące nad Atlantykiem, jest silniej rozczłonkowane, posiada jednak o wiele mniej zatok i wysp, niż naprzeciw leżąca Europa.

Kształt powierzchni i wody.

126. Wzdłuż wybrzeża zachodniego ciągną się **Kordyljery Północno-Amerykańskie**, składające się z kilku łańcuchów równoległych (najbardziej wschodni tworzy **Góry Skaliste**), które obejmują **obszerne wyżyny (Meksykańską i Stanów Zjednoczonych)**. Tutaj biegnie dział wodny między oceanem Wielkim z jednej, a Atlantykiem i Lodowatym Północnym z drugiej strony.

127. Na wschód od tych gór leży **rozległa nizina**, ciągnąca się od oceanu Lodowatego do zatoki Meksy-

kańskiej, oddzielona od Atlantyku podrzędnym systematem gór **Alleganów**. Prawie ze środka tej niziny rozchodzą się promienisto systematy rzeczne: **Makenzie** (Mekenzi), **Sw. Wawrzyńca** i **Mississipi**.

W północnej części niziny rozlewają się liczne i wielkie jeziora.

K l i m a t.

128. Północna część Ameryki Północnej posiada podobnie zimny klimat, jak Azja Północna. Wybrzeża zachodnie, z powodu wiatrów wiejących od oceanu Wielkiego, są o wiele cieplejsze, niż wschodnie, podległe wiatrom chłodnym lądowym; wybrzeże to jest o wiele chłodniejsze od naprzeciw leżącego wybrzeża Europy.

129. W Ameryce Północnej panują **silne zmiany pogody**; po ciepłych dniach jesieni następują nagle mroźne wichury śnieżne. W lecie powstają tu często burze z trąbami powietrznymi (**Tornados**).

C z ł o w i e k.

130. W tej części Ameryki, na jej północnych krańcach, prócz **Indjan amerykańskich**, żyje lud polarny rybacki, **Eskimowie**, którzy stanowią przejście od rasy amerykańskiej do mongolskich ludów Azji Północnej.

131. Północną i środkową część Ameryki Północnej skolonizowali **Anglicy**, południową (Meksyk) **Hiszpanie**. Niektóre z tych kolonji wywalczyły sobie niepodległość i utworzyły rzeczypospolite (**Meksyk, Stany Zjednoczone**), inne pozostały przy Anglikach (**Brytańska Ameryka Północna**).

POSZCZEGÓLNE KRAINY.

ARCHIPELAG ARKTYCZNY.

132. Najważniejszą częścią składową rozległego obszaru wyspowego, który rozciąga się na północ Ameryki, jest **Grenlandja**, największa wyspa na ziemi. Pod względem kształtu powierzchni przedstawia ona wyżynę, której wewnątrz jest pustynią śnieżną i lodową. Lodowce zstępują tu aż do morza, gdzie obłamują się, i jako góry lodowe płyną z prądami morskimi ku południowi. Wązki tylko pas na zachodzie, poszarpany przez fjordy, jest miejscami wolny od lodów i zamieszany przez kilkotysięczną ludność **Eskimów**, zależną od **Danji**, która posiada tu **kolonje**. Eskimowie zajmują się połowem zwierząt morskich, głównie fok, których tłuszcz służy na opał i światło, a skóry na łodzie i pokrycie chat. Ciągłe przebywanie na morzu wśród niebezpieczeństw uczyniło Eskimów nadzwyczaj zręcznymi i śmiałymi żeglarzami.

133. Reszta wysp **archipelagu Arktycznego** jest także w części pokryta lodami; mimo to i tutaj mieszkają Eskimowie.

Niegościnne te krainy oddawna już były zwiedzane przez żeglarzy europejskich, którzy mieli nadzieję znalezienia tędy krótszej drogi handlowej z oceanu Atlantyckiego na Wielki. Drogę tę, tak zwany **przeptyw Północno-zachodni**, wprawdzie znaleziono, ale nie ma ona praktycznego znaczenia dla handlu, gdyż lody nie pozwalają nawet podczas lata na żeglugę regularną.

BRYTAŃSKA AMERYKA PÓŁNOCNA.

134. Zajmuje cały lądowy obszar Ameryki Północnej, na północ od 49° szerokości i jezior systematu rzeki Św. Wawrzyńca (prócz Alaski). Zachodnia część tego kraju, **Kolumbja Brytańska**, posiada wybrzeża fjordowe, oraz góry, dostarczające złota. Wschodnia nizinna część pochyła się ze wszystkich stron ku **zatoce Hudsonskiej**, otoczonej jakby girlandą wielkich słodkowodnych jezior.

135. Jeziora północno - zachodnie należą do rzeki Mackenzie, wpadającej do oceanu Lodowatego. Pośrodku, w krainie pszenicy (**Manitoba**), leży jezioro **Winnipeg**, wlewające swe wody do zatoki Hudsonskiej. Na południo-wschodzie ciągnie się grupa **jezior Kanadyjskich**, z których wypływa **rzeka Św. Wawrzyńca**, uchodząca szerokim zatokowatym ujściem do Atlantyku. Grupa ta składa się z jezior: **Wyższego, Miczigan, Huron, Erie (Eri), Ontario.**

136. Dwa ostatnie jeziora znajdują się na bardzo różnych poziomach, dlatego łącząca je **rzeka Niagara** tworzy **największy i najwspanialszy na ziemi wodospad**. Taras, z którego woda spływa, składa się z górnej twardej warstwy skalistej i dolnej miękkiej, którą woda podmywa; tym sposobem górna, pozbawiona podstawy, obłamuje się, i wodospad posuwa się ciągle w górę rzeki.

137. Na północ jezior Kanadyjskich rozciąga się aż po rzekę Św. Wawrzyńca najważniejsza kraina Ameryki Brytańskiej, **Kanada**, obfitująca w drzewo i zboże. Miasta **Montreal** i **Quebek** leżą oba na lewym brzegu rzeki Św. Wawrzyńca; ostatnie jest fortecą, która broni wejścia do rzeki.

138. Prócz półwyspu **Nowej Szkocji** należy tu jeszcze wielka, lecz również niegościnna wyspa **Newfoundland** (Niufaundlend), zamykająca zatokę Św. Wawrzyńca.

Morze, oblewające tę wyspę, obfituje w ryby; kilkaset europejskich i amerykańskich okrętów zawija tu corocznie na połów stokfiszów, znajdujących się na **mieliźnie Newfoundlandzkiej**.

139. Na wybrzeżach oceanu Północnego ciągną się obszary **tundr**, t. j. bagien zamarzłych; tundry te dochodzą na półwyspie Labrador aż do szerokości geograficznej Londynu (Nr. 128).

140. Część północno-zachodnią Ameryki Północnej zajmuje kraina **Alaska** (należąca do Stanów Zjednoczonych) z półwyspem tegoż nazwiska, ważna dla połowu ryb na wybrzeżach i w rzekach.

Wnętrze jej jest pustkowieciem polarnym, południowe zaś wybrzeże, osłonięte z północy górami i ogrzane prądem morskim, posiada klimat łagodny i wilgotny.

STANY ZJEDNOCZONE.

141. Na południe Ameryki Brytańskiej aż do zatoki Meksykańskiej i od oceanu Wielkiego aż do Atlantyku rozciąga się wielka kraina **Stanów Zjednoczonych**.

Dzieli się ona ze względów przyrody na **trzy obszary**, ciągnące się pasami południkowemi.

142. 1) Pas wschodni, **obszar nadbrzeżny i góry Alleghany**. Góry poczynają się między rzeką Św. Wawrzyńca i oceanem Atlantyckim kilku łańcuchami, które biegną w kierunku południowo-zachodnim i oddalają się od oceanu, pozostawiając miejsce **nizinie nadbrzeżnej**; nizina ta okraża dalej południowy kraniec Alleganów, przedłużając się w niskim i bagnistym półwyspie **Floryda**. Atlantycki brzeg niziny tworzy dwa łuki, z których północny jest dostępniejszy, gdyż liczne rzeki, spływające

z Alleganów, wpadają tu do zatok, głęboko wrzynających się w ląd.

143. Północna, przeważnie górzysta część kraju niezbyt jej żyzna, lecz za to posiada niewyczerpane kopalnie najlepszego węgla, żelaza i nafty.

Nizina południowa, ciepła i wilgotna, należy do najżyźniejszych krain na ziemi; dostarcza ona w ogromnej ilości kukurydzy, tytoniu, bawełny i ryżu.

144. 2) Pas środkowy obejmuje **nizinę Mississipi**, leżącą między Alleganami i górami Skalistymi. Krainę tę przepływa rzeka **Mississipi**, biorąca początek na zachód jezior Kanadyjskich. Z prawej i z lewej strony wysyłają do niej swe wody góry Skaliste i Allegany.

Z pierwszych wypływa **Missouri**, dłuższa od Mississipi, z drugich **Ohio**, zraszająca krainę między jeziorami Kanadyjskimi i Alleganami. Przy ujściu do zatoki Meksykańskiej, Mississipi tworzy rozgałęzioną, daleko w morze wkraczającą **deltę**. Mississipi, licząc od źródeł Missouri, jest **rzeką najdłuższą w świecie**. ✕

145. Obszar, leżący po lewej stronie rzeki Mississipi pokryty był niegdyś obszernymi lasami dziewiczymi, obecnie przedstawia żyzne pola z uprawą pszenicy i kukurydzy w części północnej, a bawełny i trzciny cukrowej w części południowej.

Obszar leżący po stronie prawej, suchszy od poprzedniego (Nr. 98), przedstawia falujące obszary trawiaste, zwane tu **prerjami**, które jednak zmieniają się coraz bardziej w nieprzejrzaną niwy zbożowe.

Dawniej koczowali tu **Indianie**, polując na bizona, które obecnie są już prawie zupełnie wytopione.

146. 3) Pas zachodni **Kordyljerski**, obfitujący w skarby mineralne (złoto i srebro), składa się z licznych wielkich łańcuchów górskich, ciągnących się z północy ku południowi i zamykających rozległą wyżynę.

147. Wschodni łańcuch, ze szczytami przeszło 4000 m. wysokimi, wznoszący się bezpośrednio z prerji, stanowią **Góry Skaliste**. W północnej ich części, na źródłowskich Missouri znajduje się wspaniała kraina, pełna dzikich krajobrazów, źródeł gorących, tryskających w górę (podobnie jak w Nowej Zelandji); jest to tak zwany **Park Narodowy** (Nationalpark). Zachodni łańcuch w pobliżu oceanu Wielkiego stanowią góry **Sierra Nevada**.

Leżąca między temi łańcuchami **wyżyna Stanów Zjednoczonych** przedstawia poczęści stepy, poczęści pustynie, z bezodpływowemi jeziorami słonemi we środku.

Północną górzystą część wyżyny skrapia **rzeka Kolumbja**, tworząca wodospady i uchodząca do oceanu Wielkiego; południową pustynną — **rzeka Kolorado**, uchodząca do zatoki Kalifornijskiej; rzeka ta tworzy w grzbiecie wyżyny bardzo głęboką dolinę o stromych zboczach (**kanjony**).

148. Pas nadbrzeżny między Sierra Nevada i oceanem Wielkim, zwany **Kalifornją**, obfituje w złoto, posiada grunt żyzny i klimat łagodny.

149. Na całym wyżej opisanym obszarze rozciąga się państwo: **Stany Zjednoczone**; powstało ono z dawnych kolonji angielskich, które wybiły się na niepodległość przy końcu XVIII stulecia. Państwo to wówczas zajmowało tylko pas nadatlantycki do Alleganów, ale z biegiem czasu koloniści, wciąż zasilani napływem emigrantów z Europy, głównie z Anglji, rozszerzyli swą władzę ku zachodowi aż do oceanu Wielkiego, przyczem pierwotnych mieszkańców Indjan, wytępiono lub wyparto w okolice niegościnne.

Obecni mieszkańcy (przeszło 80 milionów na przestrzeni prawie tak wielkiej, jak Europa), **Yankesi**, pokryli kraj wielkimi miastami, oraz siecią kanałów i kolei żelaznych, które łączą oba oceany.

Zużytkowują oni na wielką skalę **skarby mineralne** (wielki rozwój przemysłu) i **żyźność gruntu** (bawełna, pszenica).

Panującym językiem jest **angielski**, jakkolwiek są tu i inne narodowości europejskie, szczególnie **Niemcy**, oraz **Polacy**. Prócz tego na południu mieszka wielu **Murzynów**, którzy tu byli niegdyś sprowadzeni jako niewolnicy, a następnie po krwawej wojnie, oswobodzeni.

Liczba **Indjan** jest nieznaczna.

Państwo jest rzeczpospolitą związkową, złożoną z wielu państw czyli stanów, odgraniczonych regularnie równoleżnikami i południkami. Pod względem produkcji Stany Zjednoczone dadzą się podzielić na następujące grupy:

150. a) Stany Północne (na wschód od gór Skalistych).

Wschodnia ich część t. j. **Stany Północno - wschodnie**, najstarsze (**Nowa Anglja**), zajmują się przeważnie **przemysłem**, który się opiera na pokładach węgla i żelaza w górach Allegańskich.

Tu leżą najważniejsze **miasta portowe** nad szerokimi ujściami rzek i zatokami: **Boston**, najstarsze wielkie miasto Stanów (450000 mieszk.); **New York** (Niujork) przy ujściu rzeki Hudson, która łączy się za pomocą kanału z rzeką Św. Wawrzyńca; jest to pierwszy port w świecie po Londynie, posiada razem z przyległymi miastami blisko 4 miliony mieszkańców. **Filadelfja** (blisko 1½ miliona mieszkańców) w **Stanie Pensylwanji**, wywóz węgla kamiennego, żelaza i nafty. Na południo-zachód od tego miasta, nad rzeką **Potomak** leży **Waszyngton**, główne miasto Stanów Zjednoczonych (blisko 300000 mieszkańców).

151. Zachodnia część Stanów Północnych jest siedliskiem rozwijającego się na wielką skalę **rolnictwa** (pszenica

<http://rcin.org.pl>

i kukurydza), oraz **hodowli bydła** i trzody; w związku z tym rozwinęło się młynarstwo, rzeźnictwo, konserwowanie mięsa.

Miasta: **Chicago (Szikago)** (blisko 2 miliony mieszkańców), punkt środkowy handlu zbożem, nad jeziorem Michigan (Miszigen), łączy się kanałem z Mississipi, tudzież z rzeką Św. Wawrzyńca (ten ostatni kanał omija wodospad Niagary). **St. Louis** (przeszło $\frac{1}{2}$ miliona mieszkańców), przy spływie Mississipi z Missouri, środkowy punkt dorzecza Mississipi; ognisko przemysłu Stanów Zjednoczonych Środkowych.

152. b) Stany Południowe, prowadzące **gospodarstwo plantacyjne**, głównie uprawę bawełny i trzciny cukrowej, Dawniej, kiedy właściciele plantacji uprawiali rolę przy pomocy Murzynów, których gwałtem porywano z ich ojczyzny i sprzedawano tu jako niewolników, kraj ten był najbogatszym w Stanach Zjednoczonych. Ale cudza krzywda nie poszła plantatorom na użytek: w obronie pokrzywdzonych stanęły Stany Północne i po krwawej wojnie zmusiły plantatorów do oswobodzenia Murzynów.

Na delcie Mississipi leży wielkie miasto **Nowy Orlean** (przeszło 300000 mieszk.), posiadające klimat niezdrowy, ale położenie dogodne dla handlu (bawełną).

153. c) Stany Kordyljerskie. Z powodu swych **bogactw mineralnych** (Kalifornja, kraina złota) kraj ten ściągnął licznych kolonistów. Obecnie jednak w pasie nadbrzeżnym ważniejszą jest uprawa pszenicy i owoców.

Na wybrzeżu Kalifornji, nad wspaniałą zatoką leży miasto portowe **San Francisko** (356000 mieszk.). W punkcie tym zbiegają się drogi morskie z Azji i Australji, by złączyć się z koleją żelazną, prowadzącą do New Yorku (*kolej oceanu Spokojnego*). San Francisko jest niejako bramą wchodową dla **Chińczyków**, którzy przybywają tłumnie z Azji, jako wytrwali robotnicy (**kulisy**).

Wnętrze kraju, zdadne do uprawy tylko przy sztucznym nawodnieniu, zamieszkane jest skąpo, i to tylko wzdłuż kolei żelaznych.

M E K S Y K.

154. Wyżyna Stanów Zjednoczonych ciągnie się dalej na południe do niskiego **przesmyku Tehuantepek**, zwięzając się między oceanem Wielkim i zatoką Meksykańską. Jest to **wyżyna Meksykańska**, otoczona górami skrajnymi, obfitująca na południu w **wulkany (Orizaba 5500 m.)**, spadająca tarasowato ku oceanowi Wielkiemu i ku wschodniej nizinie nadbrzeżnej.

Pasy nadbrzeżne i zewnętrzne stoki gór, zwrócone ku wiatrom morskim, mają klimat wilgotny i bujną roślinność, ale są niezdrowe.

Wyżyna około 2000 m. wysokości, posiada klimat chłodniejszy i suchy. Tutaj udają się rośliny europejskie obok wielu zwrotnikowych. Przeświecające lasy akacji występują tu naprzemian z przestrzeniami bezleśnymi, na których rosną przeważnie charakterystyczne rośliny kaktusowe z grubymi liśćmi, wytrwale na suszę.

Podobny charakter ma sąsiedni **półwysep Kalifornja (Stara)**.

155. Pierwotni mieszkańcy Meksyku z powodu warunków geograficznych (brak lasów i zwierzyny) nie mogli zajmować się myśliwstwem, zostali więc rolnikami. Z tego powodu powstało tu, podobnie jak w Peru, cywilizowane **państwo Asteków**.

Niewyczerpane **kopalnie srebra** zwabiły tu chciwych Hiszpanów, którzy na początku XVI wieku pod wodzą Korteza zawojowali i zniszczyli kraj.

Na początku zeszłego stulecia kolonja ta odzyskała wolność i stała się państwem republikańskim, do którego należy także półwysep **Yukatan i Stara Kalifornja**.

Ludność składa się w połowie z potomków hiszpańskich, w połowie z Indjan.

Miasto główne **Neksyk** (przeszło 330000 mieszkańców) jest połączony koleją żelazną z portem **Vera Cruz** nad zatoką Meksykańską.

c) Ameryka Środkowa.

156. Składa się z dwóch części, lądowej na zachodzie i wyspowej na wschodzie.

a) **Ląd stały.** Jest to wężki wyżynowy pas lądu, ciągnący się od przesmyku Tehuantepek do przesmyku Panama; spada stromo na zachód, a łagodnie na wschód, posiada liczne **wulkany** i ulega częstym **trzęsieniom ziemi**.

Po stronie Atlantyku występują dwa półwyspy: płaski, ubogi w wodę **Yukatan**, oraz 'górzysty i lesisty **Honduras**. Prawie w pośrodku tej wyżyny ciągnie się ukośne zagłębienie z jeziorem **Nikaragua**; tędy projektowano przeprowadzić kanał międzyoceanowy.

Ameryka Środkowa otrzymuje na wschodzie obfite deszcze, które przynosi pasat wschodni, i dlatego rosną tu niedostępne lasy dziewicze; na zachodzie klimat jest suchszy, uprawiają tu kawę, kakao i wanilię.

157. I te kraje były kolonjami hiszpańskimi, lecz na początku XIX stulecia stały się samodzielnymi republikami: **Guatemala**, **Honduras** i t. d.

Wybrzeże nad zatoką Honduras należy do Anglików, którzy stąd wywożą drzewo mahoniowe.

Przesmyk Panamski, przedstawiający największe zwięźenie lądu (drugi projekt kanału), znajduje się pod protektoratem Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej, które teraz zamierzają przeprowadzić tutaj kanał międzyoceanowy.

158. b) Wyspy Zachodnio-Indyjskie, tak nazwane przez Kolumba, który przybywszy tu, sądził, że dopłynął do właściwych Indji Azjatyckich (Wschodnich).

Od półwyspu Yukatan poczyna się lekko wygięty łuk wyspowy, który przechodzi z kierunku wschodniego ku południowemu i sięga północnych wybrzeży Ameryki Południowej, okalając od północy i wschodu **morze karibskie**.

Są to wyspy bardzo żyzne i gęsto zaludnione przez Murzynów, Mulatów (mieszkańców) i białych.

Kwitnie tu uprawa trzciny cukrowej i tytoniu. //

159. Wyspy te dadzą się podzielić na trzy grupy.

1) **Wielkie Antylle**, cztery wyspy, ciągnące się na północy morza Karibskiego.

Kuba i Portoriko zostały niedawno zdobyte na **Hispanach** przez Stany Zjednoczone Ameryki Północnej, poczym Kuba stała się wolną republiką.

Miasto **Hawanna** na Kubie jest jedynym wielkim miastem Indji Zachodnich (przeszło $\frac{1}{4}$ miliona mieszk.).

Wyspa **Jamaika** należy do **Anglików**. Na górzystej i bardzo żyznej, ale niezdrowej wyspie **Haiti (San. Domingo)** znajdują się dwie niepodległe republiki: **murzyńska i mulacka**.

2) **Małe Antylle** ciągną się na wschód morza Karibskiego i wzdłuż północnego wybrzeża Ameryki Południowej.

Są to wyspy po większej części **wulkaniczne**, cierpią od wybuchów, należą przeważnie do **Anglików i Francuzów**; kilka mniejszych wysepek należy do **Holendrów i Duńczyków**.

3) **Wyspy Bahamskie** ciągną się na północ Wielkich Antyllów, są niskie, należą do **Anglików**. Jedną z nich jest dawna wyspa **Guanahani**, pierwszą, na której stanął **Kolumb** w Ameryce.

A F R Y K A.

Rzut oka ogólny.

Położenie.

160. Afryka rozciąga się na południe Europy, a na południo-zachód Azji. Najbardziej północny jej punkt, przylądek **Blanco**, sięga 37° szer. półn., najbardziej południowy, przylądek **Iglasty (Agulhas)** — 35° szer. połud. Tym sposobem Afryka rozciąga się prawie jednakowo w obie strony równika.

Kształt wybrzeży.

161. Afryka, trzy razy tak wielka, jak Europa, odznacza się podobnie jak Australja i Ameryka Południowa, jednostajnością wybrzeży: nie posiada półwyspów, prócz **Somali**, a wyspy, prócz **Madagaskaru**, są drobne.

Przez głębokie trójkątne wdarcie się **zatoki Gwinejskiej** od zachodu, i trójkątne wysunięcie lądu w **półwyspie Somali** na wschodzie, — Afryka dzieli się na dwie części: **północną** i **południową**, z których pierwsza, czworokątna, ma największą rozciągłość w kierunku równoleżnikowym; druga, trójkątna, — w kierunku południkowym.

Kształt powierzchni i wody.

162. Pod względem kształtu powierzchni Afryka przedstawia **wyżynę**, wyższą w południowej, a niższą w północnej części, z **podniesionemi skrajami**, które spadają

tarasowato ku morzu lub ku nizkiemu pasowi nadbrzeżnemu.

Na tych skrajach wznoszą się tu i owdzie wygasłe **wulkany**, stanowiące **najwyższe szczyty łądu**.

163. Rzeki, płynące z wnętrza, muszą się przedzierać ku morzu przez wyniosłe krawędzie, przyczym tworzą **wodospady**, które przerywają żeglugę w pobliżu ujścia; dopiero gdy się wstąpi na wyżynę, napotyka się znowu znaczne rzeki żeglowne.

Źródłowa kraina największych rzek Afryki leży we wschodniej części Afryki równikowej, gdzie rozlały się też wielkie **jeziora**. Z tych rzek **Nil** płynie na północ ku morzu Śródziemnemu, **Kongo** na zachód do Atlantyku, **Zambezi** na wschód, do oceanu Indyjskiego.

Po za tą główną krainą źródłową bierze początek jedna tylko wielka rzeka **Niger**, płynąca łukiem do zatoki Gwinejskiej.

Klimat, rośliny, zwierzęta.

164. Z powodu położenia po obu stronach równika, od którego Afryka odbiega niezbyt daleko, jest ona **najgorętszą z części świata**. Tylko niewielkie skrawki na północy i południu wkraczają w pasy umiarkowane; zresztą znaczne wzniesienie kraju łagodzi tu i owdzie wysoką temperaturę. Na najwyższych szczytach gór leżą wieczne śniegi, nawet w pobliżu równika.

Ze względu na klimat, Afrykę dzielimy na **trzy części**:

1) gorącą, wilgotną część środkową, od 20° szerok. półn. do 20° szerok. połudn.

2) gorącą, suchą i z tego powodu pustynną część północną;

3) także gorącą i suchą, lecz w mniejszym stopniu, część południową.

Część środkowa bywa zwilżana deszczami zenitalnymi (Nr. 45). W pasie równikowym, gdzie deszcze te prawie wciąż padają, rosną nieprzebyte **lasy dziewicze** (dorzecze Kongo); dalej od tego pasa, gdzie rok dzieli się wybitnie na dwie pory, dżdżystą i suchą, rozciągają się **stepy**, które dalej, w częściach północnej i południowej, przechodzą w **pustynie (Sahara, Kalahari)**. Dopiero na obu krańcach, północnym i południowym, gdzie rozpoczynają się deszcze właściwe pasom umiarkowanym (zimowe Nr. 47), roślinność znowu ożywia się nieco.

165. W lasach żyją **zwierzęta** gruboskórne: słoń i nosorożec, (hipopotam w rzekach wraz z krokodylem); małpy: goryl i szympanś w pobliżu zatoki Gwinejskiej. Na stepach antylopy, zebry, żyrafy; z drapieżnych: lew, szakal, hijena. Step i pustynie przebiega struś, największy z ptaków.

C z ł o w i e k.

166. Ludność Afryki podają na 150 milionów. W pasie środkowym mieszkają **Murzyni**, na skrajach zaś **ludy z jasną barwą skóry**; mianowicie na północy rasa biała, kaukaska: **Hamici** i **Semici**, na południu żółta, południowo-afrykańska: **Hotentoci** i **Buszmanie**.

167. Z powodu niedostępności Afryki (brak rozczłonkowań, wysokie krawędzie, wodospady, wielkie pustynie), oraz braku takich bogactw mineralnych, jak w Ameryce, Afryka, wyjąwszy pasy nadbrzeżne, przez długi czas opierała się rozpowszechnieniu europejskiej kultury i w środkowej swej części była nieznaną. Miejsce bogactw mineralnych zastępowali tu niewolnicy, którymi prowadzono handel, co wywołało jeszcze większe zdziczenie. Drugim produktem Afryki była i jest jeszcze dotychczas kość słoniowa.

Dopiero w naszych czasach, dzięki usiłowaniom licznych podróżników, oraz wyprawom zbrojnym, udało się Europejczykom poznać wnętrze Afryki i wziąć je po części w swoje posiadanie.

POSZCZEGÓLNE KRAINY.

Afryka Południowa.

168. Wewnątrz nieckowatego zagłębienia Afryki południowej rozciąga się uboga w deszcze, poczęści stepowa, poczęści pustynna, wyżyna **Kalahari**; sięga ona północnym swym krańcem do jeziora **Ngami**.

Góry, ograniczające tę wyżynę od zachodu, są również ubogie w deszcze, góry zaś wznoszące się od wschodu, równoległe do południowo-wschodnich wybrzeży Afryki, są wilgotne (deszcze elewacyjne) i żyzne.

Z tych gór wypływa największa rzeka Afryki południowej, **Oranje**, która łączy się prawie w połowie swego biegu z dopływem **Vaal**, płynie ku zachodowi i wpada do oceanu Atlantyckiego.

169. Klimat zdrowy sprzyja tutaj osiedleniu się Europejczyków. Najpierw przybyli tu holenderscy chłopcy (**Boerowie**) i zajęli wybrzeże południowe, lecz późniejsi przybysze, **Anglicy**, wyparli ich stąd; Boerowie ustępowali coraz bardziej ku północy we wnętrze wyżyny, gdzie musieli walczyć z Buszmanami i Murzynami (Kafkami).

170. Kraj zabrany przez Anglików Boerom, zowie się **Kaplandja** (t. j. Ziemia Przyładkowa); jest to kraj żyzny; uprawiają tu pszenicę i hodują owce. Po drugiej

stronie rzeki Oranje, koło **Kimberleji**, znajdują się kopalnie djamentów. Głównym miastem **Kaplandji** jest **Kapsztad** u stóp góry **Stołowej** (tak nazwanej z powodu płaskiego szczytu).

Dawniej, przed przekopaniem kanału Sueskiego, Kapsztad był ważną stacją morską z Europy do Indji Wschodnich i Australji.

Drugą kolonją angielską jest **Natal**, kraina również bardzo żyzna, wydająca **plody zwrotnikowe** z powodu ciepłego prądu morskiego, który ją oblewa.

171. Boerowie, wyparci z południa zajęli kraj nad Oranje i Vaalem aż do rzeki **Limpopo** i utworzyli dwie rzezypospolite, **Oranje** i **Transvaal** albo rz. p. **Południowo-Afrykańską**, gdzie zajęli się hodowlą owiec i wydobywaniem złota; ale i te kraje w ostatnich czasach, po zaciętej obronie, zostały zawojowane przez Anglików.

Obok białych, przebywają tu we wschodniej części liczni Murzyni, z których **Kafrowie** odznaczają się silną budową ciała, męstwem i zdolnościami umysłowemi. W pustyni Kalahari błądzą łowieccy **Buszmanie** i **Hotentoci**.

Na zachodzie na pustynnym wybrzeżu znajdują się **posiadłości niemieckie**.

Afryka Zwrotnikowa.

Wschodnio-Afrykańska wyżyna jeziorna.

172. Wschodnia część Afryki zwrotnikowej rozciąga się od rzeki Zambezi na południu do górskiej krainy Abisynji na północy. W zagłębieniach tej wyżyny zgrupowały się liczne wielkie jeziora, (co przypomina jezior-

ną krainę Kanadyjską i Turańską). Tu leżą mianowicie podrównikowe jeziora Nilowe: **Wiktorja**, **Albert** i **Albert Edward**; jeziora rzeki Kongo: **Tanganika** i **Bangweolo**, oraz jezioro **Niassa** (równie podłużne, południkowe, jak Tanganika), spływające do rzeki Zambezi.

Grzbiet wyżyny między temi jeziorami sięga 1000 m., a na nim, po wschodniej stronie jeziora Wiktorja, wznoszą się śniegiem pokryte **wulkany**, stanowiące najwyższe góry Afryki: **Kilimandżaro** (6000 m.) i nieco niższa **Kenia**.

173. Mieszkańcy **Murzyni** ulegli wpływowi **Arabów**, szczególnie na wybrzeżu.

Prócz tego założyli tu kolonje **Europejczycy** i rozszerzają swe panowanie w miejsce arabskiego.

Na południu spotykamy **kolonję portugalską Mozambik**.

Dalej na północ ciągnie się od wybrzeża aż do Wielkich jezior naprzód **kolonja niemiecka**, a następnie **angielska**.

Pod opieką Anglii znajduje się również arabski **sułtanat wyspy Zanzibaru**, z miastem tegoż nazwiska, które dzięki położeniu swemu na wgłębieniu wybrzeża, t. j. w punkcie jego zbliżenia do krainy jezior, jest ważnym miastem handlowym (niegdyś łupieżcy Arabowie prowadzili tu handel niewolnikami).

174. Północną część wschodnio - afrykańskiej wyżyny zamieszkują już nie Murzyni, lecz ludy Kaukaskie, mianowicie hamiccy wyznawcy mahometanizmu: **Somalowie**, koczujący na wschodnim trójkątnym półwyspie Afryki, i semiccy **Abisyńczycy**, którzy dzięki niedostępności górskiej krainy **Abisynji**, zachowali chrześcijaństwo w walce z otaczającymi ją zewsząd ludami mahometańskimi.

Abisynja jest wyżyną trójkątnego kształtu, spadającą stromo, szczególnie ku wschodowi.

Wyżyna ta, wyższa od poprzedniej, jest pokrajana potokami na oddzielne niedostępne góry o płaskich szczy-

tach i stromych ścianach (najwyższe szczyty wznoszą się do 4000 m.).

Z krainy tej wypływa ku zachodowi jedna ze źródłowych rzek Nilu — **Nil Niebieski**, przepływający jezioro **Tana (Tsana)**.

175. Pas nadbrzeżny, sąsiedni (nad morzem Czerwonym i zatoką Aden), jest ważny dla Europejczyków, z powodu położenia swego nad cieśniną Bab el Mandeb, prowadzącą od kanału Sueskiego do Indji, dlatego to założyli tutaj kolonje **Francuzi** i **Anglicy**, a głównie **Włosi**, których kolonja **Erytrea** posiada port **Masaua**. Włosi dążyli do opanowania całej Abisynji, ale ponieśli w walce z mężnami Abisyńczykami dotkliwą klęskę.

Kotlina Kongo (i Zambezi) z wybrzeżem Atlantyckim.

176. Na zachód od wyżyny Wschodnio - Afrykańskiej, w północnej części nieckowatego zagłębienia Afryki wewnętrznej, rozciąga się kotlina Kongo i dolina Zambezi, których dział wodny jest we wschodniej części wysoki, górski, w zachodniej niski, błotnisty.

Zachodnia krawędź kotliny Kongo, dźwigająca na północy wulkaniczne góry **Kameruńskie** (4000 m.), spada stromemi i trudnemi do przejścia tarasami na zachód ku wybrzeżu **Niższej Gwinei**.

177. Kotlina Kongo przedstawia zagłębienie w kształcie podłużnego półmiska, wydłużonego w kierunku południkowym; liczne rzeki, płynące w głębokich dolinach, spływają z jego skrajów i zbierają się w łukowatej **rzeczce Kongo**, najobfitszej w wodę z rzek afrykańskich. Płyynie ona ku Atlantykowi przez zachodnią tarasową krawędź kotliny, gdzie tworzy liczne wodospady, utrudniające żeglugę i dostanie się z oceanu do wnętrza kraju.

Wyniosłości między dolinami rzecznyemi są pokryte wysoką trawą, która w porze bezdeszczowej usycha; dolinom zaś rzecznyom towarzyszą gęste lasy, które tworzą wśród stepów szersze lub węższe wstęgi ciemnozielone. We wschodniej części kotliny nieprzebyte lasy ciągną się szatą nieprzerwaną.

178. Pod względem politycznym kotlinę tę zajmuje **państwo Kongo**, będące kolonją belgijską; państwo to wzdłuż rzeki Kongo sięga wązkim pasem do Atlantyku.

Na wybrzeżu Atlantyku, na południe ujścia Kongo, znajduje się **portugalska kolonja Angola**, a na północ— **francuska kolonja Kongo**, oraz **niemiecka Kamerun**.

Kolonje te sięgają daleko we wnętrze, po za rzekę **Szari** i do jeziora **Tsad**.

Sudan z wybrzeżem Atlantyckim.

179. Na północ od kotliny Kongo do Sahary rozciągają się **Sudan**; we wschodniej części tego kraju przepływa **Nil Biały** (a w części i **Niebieski**), w zachodniej **Niger** (z lewym dopływem **Benue**), środkowa zaś tworzy zlewisko zamkniętego płytkiego **jeziora Tsad**. Jezioro to leży na granicy pustyni, poziom jego zmienia się stosownie do pory roku — w deszczowej (podczas naszego lata) występuje z brzegów, w czasie suszy zmniejsza się.

Część skropiona Nigrem nosi miano **Sudanu Wysokiego**, reszta nazywa się **Sudanem Nizkim**.

180. Część wschodnia należy do państwa Egipskiego i stąd nosi zwykle nazwę **Sudanu Egipskiego**; w ostatnich czasach zajęli go fanatyczni mahomełanie i utworzyli zeń tak zwane **państwo Mahdistów**. Wreszcie jednak Egipcjanie przy pomocy Anglików przywrócili swoje panowanie.

Środkową część koło jeziora Tsad zajmują **niezależne państwa murzyńskie**.

W części zachodniej panuje nad Murzynami lud Mahometański **Fulbe** albo **Fellata**. Najważniejszym miastem jest **Timbaktu** (obecnie zajęte przez Francuzów), na północnym wygięciu Nigru, na granicy Sahary.

181. Pas nadbrzeżny, przypierający do Wysokiego Sudanu, nosi w części północno-zachodniej nazwę **Senegambji** (od rzek nadbrzeżnych **Senegalu** i **Gambji**), w południowej zaś części, nad zatoką Gwinejską, nazwę **Gwinei Wyższej**.

Krainy te dostarczające oleju z palmy oliwnej (głównie do wyrobu świec i mydła) i tak zwanego orzecha ziemnego, są oddawna **skolonizowane** przez różne ludy europejskie.

Senegambja (miasto główne **St. Louis**) jest zajęta przez **Francuzów**, którzy stąd rozszerzyli swoje panowanie wzdłuż Nigru aż do Timbaktu. **Anglicy** posiadają kilka kolonji na wybrzeżu Gwinejskim. Najważniejsze z nich są na dolnym Nigrze, i stąd Anglja rozszerza swoje panowanie w górę Nigru.

Afryka Północna.

182. Afryka północna składa się z trzech krain: Wyżyny Berberji (z górami Atlas), Sahary, oraz Wyżyny Nubji i Egiptu z doliną Nilu.

Wyżyna Berberji.

183. Wyżyna Berberji jest północno-zachodnią częścią Afryki północnej, ciągnie się od oceanu Atlantyckiego, wzdłuż morza Śródziemnego, do zatoki Małej Syrty. Wyżynę tę otaczają zewsząd góry skrajne, noszące nazwę **Atlasu**; góry te we wschodniej części wyżyny zbli-

żają się do siebie i rozgałęziają, tworząc krainę górzystą **Tunis**.

Zewnętrzna strona Atlasu, zwrócona ku morzom, posiada dość wilgoci i jest żyzna; strona zaś zwrócona ku Saharze, oraz wewnątrz wyżyny mają klimat suchy i noszą charakter stepowy. Jeziora słone, leżące we wnętrzu wyżyny i na granicy Sahary, tak zwane **Szotty**, w suchej porze roku wysychają i pokrywają grunt skorupą solną.

184. Mieszkańcy hamicycy noszą nazwę **Berberów** (w środkowej części kraju zowią się **Kabydami**). Prócz tego mieszkają tu semicycy **Arabowie (Beduini)**.

Pod względem politycznym kraina ta składa się z trzech części:

Zachodnią, posiadającą najwyższe łańcuchy górskie, a na wybrzeżu Atlantyku rozległe żyzne niziny, zajmuje **Marokko**, niepodległe państwo mahometańskie, którego sułtan przebywa naprzemian w miastach **Marokko** i **Fezie** (150,000 miesz.).

Środkowa część, **Algierja**, składa się na północy z małych żyznych równin i z krain górzystych, obfitujących w zboże i wino; ze stepowej wyżyny we środku, z licznych **oaz**, leżących na południu, na przejściu do Sahary, i dostarczających daktyli. Jest to **kolonia francuska**, z nadbrzeżnym miastem **Algier** (blizko 150,000 miesz.).

Wschodnią, trzecią część tej wyżyny stanowi wyżej wspomniana górzysta i żyzna kraina **Tunis**, na wybrzeżu zatoki Małej Syrty, naprzeciwko Sycylii. Jest to **państwo mahometańskie**, pod opieką Francji, z miastem tegoż nazwiska (blizko 170,000 miesz.), niedaleko ruin starożytnej **Kartaginy**, słynnej kolonii fenickiej.

SAHARA.

185. Jest to **największa pustynia** na świecie, przedstawia wyżynę niewielkiej wysokości, wśród której tu i owdzie sterczą góry skaliste. Grunt składa się po części z ostrokanciastych kamyków, po części z piasku, z którego wiatr usypuje długie wały, czyli **diuny**. Tylko w zagłębieniach występuje na jaw woda, sącząca się pod piaskiem; wywołuje ona w tych miejscach bujną roślinność, tworzy **oazy** z palmą daktylową i ludnością osiadłą.

W części północnej, będącej pod zarządem Francuzów, liczbę oaz zwiększono sztucznie przez kopanie głębokich studni.

Mieszkańcami pustyni są **Hamici**, po części zmieszani z Murzynami, zwani na zachodzie **Tuaregami**, a na wschodzie **Tibusami**. Są to ludy, bardzo zahartowane, porzeczające na małym; zajmują się po części rozbojem, po części handlem, przewożąc towary przez pustynię przy pomocy jednogarbnych wielbłądów, które jedynie są w stanie wytrzymać posuchę («Okrety pustyni»).

186. Na północnej krawędzi Sahary, w pobliżu zatoki obu Syrt, leżą żyźniejsze nieco krainy, **Tripolis** i **Fezzan**, należące do **Turcji**.

Główne miasto **Tripolis** stanowi punkt wyjścia głównej drogi karawanowej, prowadzącej przez Fezzan i inne oazy, rozłożone szeregiem w poprzek Sahary do jeziora Tsad.

Do krain pustynnych zaliczyć należy (również turecką) **Barkę**, na wschód zatoki Wielkiej Syrty.

Wyżyna Nubji i Egiptu z doliną Nilu.

187. Jest to, z wyjątkiem doliny Nilu, właściwie dalszy pustynny ciąg Sahary, oddzielony od niej tylko w części szeregiem oaz.

Nil przepływający tę krainę, jest najdłuższą rzeką w Afryce, a drugą w świecie (po Missouri-Mississippi); wypływa z jeziora Wiktorja, a zasila się odpływami z jeziora Albert i Albert Edward. Z początku nosi miano **Bachr-el-Abiadu**, czyli **Nilu Białego**, a po rozłączeniu się z **Bachr-el-Azrekiem**, czyli **Nilem Niebieskim**, wypływającym, jak wiadomo, z Abisynji, otrzymuje miano **Nilu**, i wstępując ze wschodniego Sudanu na pustynną wyżynę Nubji, przepływa ją w wąskiej skalistej dolinie aż do zwrotnika Raka. W pobliżu miasta **Assuan** dolina rzeki się rozszerza i staje się żyzną; jest to **dolina Egiptu**, która żyzność swoją zawdzięcza corocznym wylewom Nilu (z powodu deszczów zwrotnikowych, padających w górnej części rzeki), osadzającym muł.

Od obfitości wylewu zależy pomyślność kraju: w roku pomyślnym «Nil zbliża się do pustyni», w niepomyślnym «pustynia zbliża się do Nilu».

Egipt w ciągu roku trzy razy zmienia krajobraz: w jesieni jest jeziorem, w zimie niwą zbożową; na wiosnę wypaloną od słońca pustynią.

Błotnisty obszar ujściowy Nilu, kształtu trójkąta, zwany **Delta**, powstał z mułu, osadzonego przez rzekę.

188. W dolinie Nilu, dzięki jej żyzności, powstało **najstarsze cywilizowane państwo na ziemi, państwo Faraonów**. Obecni mieszkańcy są poczęści potomkami starożytnych hamickich Egipcjan, poczęści są pochodzenia arabskiego.

Najważniejszym produktem Egiptu, obok zbóż i trzciny cukrowej, jest bawełna; obecne znaczenie tego kraju polega jednak nietyle na jego żyzności, ile na położeniu przy **kanale Suezkim**, t. j. na przejściu od morza Śródziemnego do oceanu Indyjskiego.

Pod względem **politycznym** Egipt jest zależny od **Turcji**; panujący wicekról zwany **Chedywem**, płaci Turcji daninę. Większy jednak wpływ na rząd egipski wywierają

Anglicy, którym chodzi o zabezpieczenie sobie drogi przez Suez do swych kolonji w Indjach.

Na początku Deltę, na prawym brzegu Nilu leży, główne miasto Egiptu, **Kair**, największe miasto Afryki (przeszło 600,000 mieszkańców), w pobliżu olbrzymich **piramid**, najstarożytniejszych pomników na świecie.

Głównym portem jest **Aleksandrja** (przeszło 350,000 mieszk.) w pobliżu ujścia Nilu (nie przy samym ujściu, gdyż muł przynoszony przez rzekę zamula port).

Na północnym końcu kanału Sueskiego leży miasto **Port Said**, na południowym **Suez**: znaczenie swe miasta te zawdzięczają temu kanałowi.

Wyspy Afrykańskie.

189. Wyspy Afrykańskie leżą poczęści na oceanie Atlantyckim, poczęści na Indyjskim; większa część jest drobna, wulkanicznego pochodzenia.

Na oceanie **Atlantyckim** leżą wyspy: **Azory**, na których uprawiają pomarańcze, i **Madeira (Madera)**, słynna ze zdrowego klimatu (miejsce lecznicze dla chorych na płuca); wyspy te należą do **Portugalczków**.

Wyspy Kanaryjskie, ojczyzna kanarków; jedna z nich jest **Ferro**, w pobliżu której przechodzi pierwszy południk; wyspy te należą do **Hiszpanów**.

Wyspy Gwinejskie, w zatoce tegoż nazwiska, na przedłużeniu nadbrzeżnych wulkanicznych gór Kamerun. Należą poczęści do **Portugalczków**, poczęści do **Hiszpanów**.

Wyspa Św. Heleny leży w wielkiej odległości od lądu, brzegi ma skaliste, niedostępne; dlatego też była obrona przez **Anglików** (do których należy) na więzienie dla Napoleona I.

190. Na oceanie Indyjskim, oprócz drobnych wysp, jak **Maskareny** (uprawa trzciny cukrowej), należących części do **Anglików**, części do **Francuzów**, leży jedna wyjątkowo wielka wyspa lądowa, **Madagaskar**, czwarta co do wielkości wyspa na ziemi. Wzdłuż Madagaskaru ciągnie się łańcuch gór, dzielący wyspę na dwie części, wschodnią i zachodnią, znacznie różniące się między sobą pod względem przyrody i ludności: część wschodnia, zwrócona ku oceanowi, jest wilgotna i posiada bujną leśną roślinność; część zachodnia, zwrócona ku lądowi, jest sucha, stepowa; pierwsza ma ludność malajską (Nr. 54), druga murzyńską. Wyspę tę wzięli pod swą władzę **Francuzi**.

AZJA.

Rzut oka ogólny.

Położenie i kształt wybrzeży.

191. Azja ciągnie się od 78° szer. półn. (**przylądek Czeluskin**) aż do równika (**przylądek Buru**); wyspami zaś sięga po za równik. Najbardziej zachodni punkt Azji leży pod 44° długości wschodniej nad **morzem Egiejskim**, najbardziej wschodni — pod 210° dług. wschodniej w **cieśninie Beringa**.

192. Azja leży w pośrodku wszystkich pozostałych części świata.

Najściślej złączona z Europą, zrasta się z nią całkowicie wzdłuż **gór Uralskich i Kaukaskich**. Między południową częścią **Uralu** i północnym wybrzeżem **morza Kaspijskiego**, nizina Zachodnio-Azjatycka zlewa się ze Wschodnio-Europejską; tędy ludy azjatyckie znajdowały dogodną drogę do Europy; jest to tak zwana «Brama Narodów». Na zachód Kaukazu, odnogi morza Śródziemnego: **morze Czarne, Marmara i Egiejskie**, oddzielają wprawdzie Azję od Europy, ale w cieśninach: **Bosforze i Dardanelach** obie części świata tak znacznie się zbliżają, że i tędy wędrowni ludów z jednej części świata do drugiej nie napotykały wielkich przeszkód.

Z Afryką łączy się Azja przesmykiem Suezkim, obecnie zresztą przekopanym (**Kanał Suezki**); dalej na południe, **morze Czerwone**, dzielące obie części świata, jest tylko wąską fosą, która przytym zwęża się bardzo w cieśninie **Bab-el-Mandeb**, tak iż obie części świata tutaj po raz drugi prawie się stykają.

Z Australją wiąże się Azja szeregiem wysp **archipelagu Wschodnio-Indyjskiego**, które stanowią szczątki

dawnego lądowego połączenia, niby pałe zniszczonego mostu.

Do Ameryki zbliża się Azja swym rogiem północno-wschodnim w cieśninie **Beringa**, na odległość kilkunastu mil (jak z Warszawy do Radomia).

193. Azja jest silnie rozczłonkowana; z trzech stron (wyjawszy zachodnią) posiada liczne półwyspy (trzy wielkie na południu) i znaczną ilość wielkich wysp, ciągnących się łukowato (szczególniej na wschodzie i południowo-wschodzie); wyspy oddzielają od oceanu liczne morza nadbrzeżne czyli skrajne.

Mimo to jednak pozostaje jeszcze **czworokątny obszar pnia lądowego**, większy niż w jakiegokolwiek innej części świata.

Kształt powierzchni.

194. Przez całą długość Azji, z zachodu na wschód, ciągnie się pas wyniosłości, rozszerzający się i rozgałęziający ku wschodowi; na północ tego wyniosłego pasa ciągnie się ku Oceanowi Północnemu wielka nizina, na południe zaś szereg odosobnionych wyżyn i nizin.

Główny pas wyniosłości, ścieśniony w dwóch miejscach, tworzy trzy wyżyny.

195. Najbardziej wschodnia i największa z tych wyżyn jest **wyżyna Wschodnio-Azjatycka** albo **Centralno-Azjatycka**, ograniczona z południa najwyższymi w świecie górami, **Himalajami**.

Zachodnim swoim krańcem, łańcuchem gór **Hindukusz** (albo **Hindukuh**), wyżyna ta zrasta się z mniejszą **wyżyną Iranu**.

Ta ostatnia łączy się za pomocą gór **Armenji** z najmniejszą częścią zachodnią, **wyżyną Azji Mniejszej**.

196. Rozgałęzienia Wyżyny Centralno Azjatyckiej rozchodzą się wachlarzowato: na południo-wschód ciągną

się **góry Indo-Chińskie**, na wschód **Chińskie** (pozostawiając miejsce w pobliżu brzegu oceanu Wielkiego na **nizinę Chińską**); na północo-wschód—**góry Syberyjskie**.

Te rozgałęzienia zostały poczęści zalane morzem i utworzyły wyżej wspomniane łukowate łańcuchy wysp, obfitujących w wulkany.

197. Główna **nizina Azjatycka**, rozciągająca się na północ od pasa wyżyn, składa się z dwóch części, zlewających się z sobą, a mianowicie: z **niziny Syberyjskiej**, odpływowej, której rzeki płyną do Oceanu Północnego, i **niziny Turańskiej**, bezodpływowej, której rzeki kończą się w zamkniętych jeziorach, Aralskim i Kaspijskim.

198. Na południe pasa wyżyn ciągnie się szereg odosobnionych **nizin**, a mianowicie:

Mezopotamska, leżąca u południowo - zachodnich stóp Wyżyny Iranu, **Indyjska** między wyżyną Iranu i wyżyną Centralną i **Indo-Chińska** między rozgałęzieniami gór Indo-chińskich.

Poza pierwszemi dwiema nizinami leżą dwie mniej więcej odosobnione **wyżyny**: **Arabji** i **Dekanu**.

Klimat i wody.

199. Azja ciągnie się przez wszystkie trzy pasy klimatyczne półkuli północnej, (największa jednak jej część leży w pasie umiarkowanym). Z powodu tego Azja przedstawia **wielką różnicę klimatyczną**. Gdy w południowej części promienie słońca padają prostopadle, w północnej tymczasem słońce w lecie nie wznosi się wyżej niż u nas w końcu lutego, a w zimie kryje się całkowicie na wiele dni pod poziom (noce trzymiesięczne).

200. Ponieważ wewnątrz wyżyny Wschodnio-Azjatyckiej jest zewsząd otoczone wysokimi górami, odznacza się więc klimatem suchym, gdyż góry odbierają wilgoć wiatrom, wiejącym od morza (deszcze elewacyjne, obacz

Nr. 48). Prócz tego z powodu znacznego wzniesienia i oddalenia od morza, lata są upalne, zimy mroźne; dni gorące, noce zimne.

Obszary, leżące zewnątrz wyżyny, mają klimat morski i opady bardzo obfite, szczególnie na południo-wschodzie. Azja rozpada się więc pod względem klimatu i całej przyrody na dwie bardzo różne części: na **suche, jałowe, bezludne wnętrze** — i **wilgotne, żyzne, gęsto zaludnione (wyjawszy północ) obszary zewnętrzne**.

201. W związku z klimatem (opadami) i kształtem powierzchni jest **rozkład rzek**.

Pustynne wnętrze posiada tylko nieliczne rzeki, które przytym nie dosięgają morza, lecz giną w słonych jeziorach i bagnach.

Azja zewnętrzna, wilgotna, posiada liczne i wielkie rzeki, biorące początek w górach, otaczających wyżynę, rozchodzące się na wszystkie strony i dosięgające oceanów.

Tylko rzeki, płynące ku zachodowi, giną, jak wiadomo, w wewnętrznym jeziorze Aral, które jednak dawniej, podobnie jak Kaspjskie, łączyło się z Oceanem Północnym wzdłuż wschodnich stoków Uralu, a z morzem Czarnym wzdłuż północnych stoków Kaukazu.

202. Te same różnice między suchym bezodpływowym wnętrzem i wilgotnymi żyznymi skrajami powtarzają się także na mniejszą skalę w wyżynach zachodnio-azjatyckich.

Rośliny i zwierzęta.

203. Wobec wielkich różnic klimatycznych, świat roślinny i zwierzęcy Azji odznacza się wielką różnorodnością i przeciwieństwami: największe ubóstwo roślinności i świata zwierzęcego w pasie pustyń styka się tam bezpośrednio z największym bogactwem w wilgotnym skraju

południowo-wschodnim, z jego nieprzebytymi lasami dziewiczymi, gdzie kipi życie zwierzęce (wielkie gruboskórne, drapieżne, małpy i t. d.).

C z ł o w i e k .

204. Ludność Azji, pod względem pochodzenia, odznacza się wielką różnaitością: należy do trzech ras.

Jeżeli przeprowadzimy linię od gór Kaukaskich, wzdłuż północnej krawędzi wyżyny Iranu i Himalajów, a dalej od wschodniego ich krańca do zatoki Bengalskiej, to na północ i wschód tej linii spotykamy **rasę mongolską**, a na przyległych południowo-wschodnich wyspach pokrewną jej **rasę malajską**, na południe zaś tej linii — **rasę kaukaską**. Ta ostatnia dzieli się tu na dwie gałęzie: **Indo-europejską (Indusi i Irańczycy)** i **Semicką (Arabowie i Żydzi)**.

205. W Azji powstały trzy religie monoteistyczne, t. j. wyznające jędnego Boga: w Palestynie, w pobliżu zachodniego wybrzeża morza Śródziemnego, żydowska i chrześcijańska; w Arabji zaś mahometañska (Islam); ta ostatnia rozszerzyła się na całą wyżynę zachodnio-azjatycką, a nawet nieco po za jej granice.

Z innych religji, wielu wyznawców posiada **braminizm**, tak nazwany od głównego boga **Brahmy** w Indostanie; a szczególnie **buddyzm**, tak nazwany od jego założyciela **Buddy**—w Azji wschodniej i środkowej.

206. Co do sposobu życia, w stepach i pustyniach obszarów bezodpływowych spotykamy hordy pasterskie, a w północnej, odpływowej części Azji ludy łowieckie i rybne.

We wschodniej i południowej części Azji zewnętrznej żyją **ludy rolnicze**. Tutaj nad wielkimi rzekami, na żyznych nizinach (Mezopotamskiej, Indyjskiej, Chińskiej) powstały, podobnie jak nad Nilem, **najstarszytniejsze państwa cywilizowane**.

207. Rozkład **gęstości zaludnienia** jest w związku ze stosunkami klimatycznymi, a głównie z rozkładem wilgoci: suche wnętrze i zimna północ, z ludnością koczującą, są bardzo rzadko zaludnione; żyzny zaś pas wschodni i południowy, z ludnością rolniczą, należą do najgęściej zaludnionych krajów na ziemi.

208. Na początku nowych wieków Europejczycy zaczęli **kolonizować** Azję, a obecnie należy do nich więcej, niż połowa tej części świata.

Głównymi potęgami kolonizacyjnymi są tu: **Rosja**, która zajęła **północ** i posuwa się coraz bardziej ku południowi, oraz **Anglja**, która zajęła najbogatszy w Azji kraj **Indostan** i rozszerza się ku wschodowi na Indochiny i ku zachodowi na Iran.

Prócz tego znaczne posiadłości mają tu **Holendrzy** na wyspach Archipelagu Indyjskiego.

209. **Państwa samodzielne**, prócz wyspowej **Japonji**, utrzymały się głównie w środkowym pasie wyżyn, jako to **Chiny**, **państwa Iranu** (głównie **Persja**) i **Turcja**, której część leży w Europie.

POSZCZEGÓLNE KRAINY

Wyżyna Azji Zachodniej z Arabją.

A R A B J A.

210. **Arabja** w ściślejszym znaczeniu, t. j. **półwysep Arabski**, czworokątnego kształtu (największy na ziemi), wyrasta na linię, przeprowadzonej od przesmyku Suezkiego do północnego punktu zatoki Perskiej (mniej więcej

30° szer.), ciągnie się ku południowi, rozszerza coraz bardziej i zamyka oblewające go zatoki: **Arabską (morze Czerwone)** i **Perską**. Na północy **pustynia Syryjska** oddziela Arabję od sąsiednich krain kulturalnych; przystęp od morza do wnętrza jest również utrudniony. Z tego powodu, jak również z powodu barbarzyństwa mieszkańców, Arabja jest jeszcze mało znana.

211. Pod względem kształtu powierzchni półwysep Arabski przedstawia wyżynę, wznoszącą się stromo od wybrzeża morza Czerwonego i pochylającą się ku wschodowi.

Pod względem przyrody Arabja przypomina sąsiednią Saharę: przedstawia pustynię, wśród której znajdują się oazy z palmą daktylową i wielbłądem jednogarbny; oprócz tego hodują tu konie rasy szlachetnej. Tylko wązkie zachodnie, a poczęści i wschodnie pasy nadbrzeżne są wilgotniejsze i żyzniejsze.

Arabja nie posiada wcale rzek trwałych, tylko czasowe potoki deszczowe.

212. Mieszkańcy, **Arabowie**, odosobnieni w swej pustynnej ojczyźnie, zachowali dotychczas wiernie obyczaje swych przodków. Na początku wieków średnich, pobudzeni fanatyzmem religijnym, wylegli nagle ze swej ubogiej ojczyzny, podbijając liczne ludy i zakładając państwa od Hiszpanji aż do wysp archipelagu Indyjskiego. W nowo założonych państwach, na ziemiach żyzniejszych, osiągnęli oni wysoki stopień oświaty, uprawiali nauki i sztuki, ale w samej pustynnej Arabji pozostali dotychczas w stanie pierwotnego barbarzyństwa. Jako **Beduini**, t. j. «synowie pustyni», zajmują się pasterstwem, a poczęści grabieżą. Na żyzniejszych wybrzeżach prowadzą życie osiadłe.

213. W części północnej wybrzeża zachodniego, pozostającego pod władzą **Turków**, w krainie **Hedzas** leżą dwa święte miasta Mahometani: **Mekka**, miejsce urodzenia Ma-

hometa, dokąd corocznie schodzi się mnóstwo pielgrzymów, i **Medyna** z grobem Mahometa.

W części południowej zachodniego wybrzeża, już w pasie gorącym, leży kraina **Jemen** albo „**Arabja Szczęśliwa**”, słynąca z wybornej kawy.

Wyspa **Perim**, leżąca w rogu południowo - zachodnim Arabji, w cieśninie **Bab el-Mandeb**, i poblizki port **Aden**, broniące cieśniny i wogóle drogi z morza Śródziemnego do Indji,—są posiadłościami **Anglików**.

214. Również żyzną jest kraina **Oman**, w części południowej wschodniego wybrzeża, znajdująca się pod panowaniem władcy arabskiego, zwanego *Imanem*.

Główne miasto portowe, **Maskat**, leży już na zwrotniku Raka.

W pobliziu północnej pustynnej części wschodniego wybrzeża leżą w zatoce Perskiej bogate w perły wyspy **Bahrein**, będące pod władzą **Anglików**.

215. W oazach pustynnego wnętrza Arabji mieszkają **Wahabici**, tworzący surową sektę mahometanizmu.

W rogu północno-zachodnim półwyspu Arabskiego leży trójkątny półwysep **Sinai**, w którego południowej stronie wznosi się góra tegoż nazwiska, znana z Biblii; w północnej zaś stronie rozciąga się pustynia, przez którą prowadzi droga karawanowa z Egiptu do Arabji.

216. Uwzględniając przekop Suezki, możemy granice półwyspu Arabskiego posunąć dalej na północ, a wtedy obejmie on jeszcze dwie krainy: **Syrję** i **Mezopotamję**, zamieszkałe również przez **Arabów** i należące do **Turcji**.

S Y R J A.

217. Syrja przedstawia podłużną wyżynę, spadająca stromo ku zachodniemu pasowi nadbrzeżnemu, a łagodnie ku wschodowi.

Wzdłuż tej wyżyny ciągnie się szpara, dzieląca ją na dwie połowy: zachodnią i wschodnią. Szpara ta składa się z dwóch części: w południowej płynie **Jordan**, dążący na południe do morza Martwego, w północnej — **Orontes**, płynący na północ do morza Śródziemnego.

Syrja składa się z dwóch krain:

Syrji właściwej na północy i

Palestyny na południu.

218. Syrja właściwa wznosi się najwyżej na południu, gdzie wyżyna tworzy dwa równoległe do siebie i do brzegu morza łańcuchy górskie: zachodni **Liban** i wschodni **Antyliban**; pierwszy służył niegdyś z lasów cedrowych, z których pozostały już tylko resztki; drugi kończy się na południu szczytem **Hermon**, na 2900 m. wysokim.

Na północy wyżyna rozpląszcza się i obniża, tu **Orontes**, płynący dotąd ku północy, toruje sobie drogę ku zachodowi, do morza Śródziemnego.

Przez to obniżenie idzie główna droga z morza Śródziemnego do Eufratu. Na tej drodze, nad **Orontem**, leżało niegdyś słynne miasto handlowe, **Antjochja**. Obecnie, prawie w połowie tej drogi leży **Aleppo (Haleb)**. Na wschodzie **Antylibanu**, we wspaniałej oazie, leży **Damaszek**, jedno z najstarszych miast na ziemi (przeszło 150,000 mieszk.).

219. Wązki nadbrzeżny pas niziny, między morzem i górami **Liban**, zajmuje **Fenicja**, zamieszкана niegdyś przez **Fenicjan**, najbardziej żeglarski i handlowy naród w starożytności, którego zachęciła do żeglugi wyspa **Cypr**, (obecnie angielska) leżąca w pobliżu i obfitująca w miedź.

Z dawnych słynnych portów Fenicji (jak **Tyr**, **Sydon** i inne), zachował znaczenie tylko **Bejrut**, jako port **Damaszku**.

PALESTYNA.

220. Na południe Syrii właściwej, góry Liban i Antyliban rozplaszczają się w wyżynę, wzdłuż której ciągnie się południowa część wyżej wspomnianej szpary, zwana **Ghor**; na dnie tej szczeliny płynie **Jordan**, stanowiący odpływ dwóch jezior słodkich, a uchodzący do trzeciego zamkniętego, słonego. Zawartość soli w tym jeziorze jest tak znaczna, że żadne zwierzę żyć w nim nie może; stąd nazwa **morza Martwego**.

Poziom morza Martwego leży blisko 400 metrów poniżej poziomu oceanu; stanowi więc ono najgłębszą depresję na ziemi.

Szczelina Ghor przedłuża się i na południe morza Martwego aż do zatoki morza Czerwonego, ale wznosi się już wyżej od powierzchni oceanu. Gdyby jednak klimat Palestyny był nieco wilgotniejszy, to utworzyłoby się tu wielkie podłużne jezioro, odlewające swe wody do morza Czerwonego; ale skąpe wody Jordanu nie wystarczają na zapełnienie tej szczeliny.

221. Jakkolwiek Palestyna jest ojczyzną religii żydowskiej i chrześcijańskiej, zamieszкана jest jednak przeważnie przez mahometan, **Arabów**.

W południowej części (**Judea**), na zachód od Jordanu, na nieurodzajnej wyżynie, między dwoma głębokimi wązozami leży **Jerozolima** albo **Jeruzalem**, miasto święte dla wszystkich trzech religii, cel pielgrzymek dla chrześcijan. W pobliżu **góra Oliwna**, znana z historii świętej.

Niedaleko Jerozolimy znajduje się **Betleem**, miejsce urodzenia Chrystusa.

Na przyległym wybrzeżu leży **Jaffa**, port Jerozolimy, połączony z nią obecnie koleją żelazną.

Do bibliografii <http://troia.org.pl> w obecny

MEZOPOTAMJA.

222. Mezopotamja, t. j. międzyrzecze, przedstawia po-
dłużną nizinę, utworzoną z mułu rzecznej, zagłębioną
między wyżyną Syryjską i zachodnią krawędzią wyżyny
Iranu.

Wzdłuż tej niziny, w kierunku południowo-wschodnim,
płyną rzeki **Euftrat** i **Tygrys**, biorące początek z wyżyny
Armenji i łączące się przy ujściu do zatoki Perskiej, w jedną
rzekę **Szat-el-Arab**.

Ponieważ górna część Eufratu zbliża się do morza
Śródziemnego, w miejscu obniżenia się wyżyny Syryjskiej,
więc Mezopotamja stanowi dogodną drogę od morza Śród-
ziemnego do zatoki Perskiej (i oceanu Indyjskiego)
(Nr. 218).

223. Wylewy Eufratu i Tygru użyźniały niegdyś Me-
zopotamję, podobnie jak wylewy Nilu użyźniają Egipt,
więc i tutaj powstały w starożytności cywilizowane pań-
stwa, jak **Babilońskie**, którego miasto główne **Babilon** nad
Eufratem, obecnie znajduje się w ruinach, i **Asyryjskie**,
którego miasto główne **Niniwa** nad Tygrem, w pobliżu
miasta **Mosulu**, dziś jest również w ruinach.

W wiekach średnich leżący nad dolnym Tygrem **Bag-
dad** był miastem głównym potężnego państwa Arabskiego;
teraz jest miastem głównym **Mezopotamji**.

Obecnie z upadkiem kultury i zaniedbaniem kanałów,
regulujących wylewy, znikła dawna żyzność i kraj zmienił
się prawie w pustynię; nad rzekami zaś, szczególnie na
delcie Szat-el-Arabu, rozciągają się niezdrowe bagniska.

*Wp. Ktoś to Anglii a nieśki
zwierzywszy chw w nie dżak
d. 24/8 18*

Azja Mniejsza czyli Anatolja.

224. Kraj ten stanowi czworokątny półwysep, leżący między morzem Czarnym i Śródziemnym; pod względem kształtu powierzchni, jest to **wyżyna**, ograniczona z północy i południa **górami skrajnymi**, wyrastającymi z wyżyny Armenji i ciągnącymi się ze wschodu na zachód; mianowicie: na północy rozciągają się **góry Pontyjskie**, na południu—**Taurus**; spadają one ku morzom stromo, tworząc brzeg jednostajny, zwarty.

Na zachodzie niema gór skrajnych; wyżyna przechodzi tu zwolna w obficie nawodnioną żyzną **nizinę nadbrzeżną morza Egiejskiego**, z licznymi zatokami i wyspami nadbrzeżnymi (np. **Rodos**).

Wschodnia część wyżyny Azji Mniejszej jest krajem bezodpływowym, stepowym, z zamkniętymi jeziorami słonymi; kwitnie tu hodowla owiec i kóz angorskich. W części wschodniej płynie jedna tylko znaczna rzeka, **Kizil Irmak**, torująca sobie drogę do morza Czarnego przez góry Pontyjskie.

225. Ludność na wyżynie stanowią **Turcy - Osmanie**, zajmujący się pasterstwem, na wybrzeżu zaś—**Grecy**, trudniący się przeważnie handlem.

Na wybrzeżu zachodnim leżała niegdyś **Troja** i kolonie starożytnych Greków; liczne i wspaniałe ruiny świadczą o dawniejszym kwitającym stanie tego kraju; obecnie z kolonji tych utrzymała znaczenie tylko **Smirna**, miasto portowe w środku zachodniego wybrzeża (przeszło 200,000 mieszk.).

U wybrzeża południowego leży wielka wyspa **Cypr**, naprzeciwko zatoki, zbliżonej do Eufratu, który płynie do oceanu Indyjskiego (ob. Nr. 222); dlatego wyspę tę zajęli **Anglicy**.

ARMENJA.

226. Armenia stanowi wyżynę, wiążącą Azję Mniejszą z Iranem.

Na grzbiecie tej wyżyny ciągną się liczne góry, między którymi wznosi się wygaśły, pokryty wiecznym śniegiem, **wulkan Ararat** (5200 m.).

Z wyżyny tej wypływają, jak wiadomo, rzeki **Eufkrat** i **Tygrys** i przeryniają się w głębokich dolinach przez południowe góry skrajne ku nizinie Mezopotamji i zatoce Perskiej. **Kura** i **Araks** płyną ku morzu Kaspijskiemu; pierwsza z nich ogranicza wyżynę z północy.

Niektóre doliny są bezodpływowe, zawierają **stłone jeziora**: **Urmja** na wschodzie, **Wan** na zachodzie.

227. Mieszkańcy, **Armeńczycy** (rasy Kaukaskiej), wynajęcy religję chrześcijańską, rozproszyli się, podobnie jak Żydzi, po Azji zachodniej i Europie i zajmują się tam handlem, pozostali zaś w ojczyźnie—pasterstwem i rolnictwem.

W południowej części wyżyny mieszkają **Kurdowie**, naród łupieski.

Pod względem **politycznym** Armenia należy na wschodzie do **Persji**, na zachodzie do **Turcji** (z miastem **Erzerum**), na północy do **Rosji**.

KRAJ ZAKAUKASKI.

228. Kraj Zakaukaski, między morzem Czarnym i Kaspijskim, należy razem z Armenją północną do **Rosji**.

Kraj ten obejmuje w Azji piękne, dzikie, obfitujące w wodę, **góry Kaukaskie**, oraz doliny, dzielące je od wyżyny Armenji, czyli właściwy **Kraj Zakaukaski**. (**Kraj Przedkaukaski**, po północnej stronie gór, leży już w Europie).

229. Góry ciągną się z północo-zachodu ku południowschodowi, wkraczając **półwyspem Apszeron** w morze

Kaspijskie; tu około miasta **Baku** znajdują się źródła ropy i wydobywają się z ziemi gazy płonące.

230. Kraj Zakaukaski składa się z dwóch dolin: wschodniej, zroszonej rzekami **Kura** i **Araks**, i zachodniej, zroszonej rzeką **Rjon** (starożytny Phasis, wyprawa Argonautów po złote runo), rozdzielonych łańcuchem gór, który łączy góry Kaukaskie z wyżyną Armenji.

Doliny te, zasłonięte od zimnych północnych wiatrów górami Kaukaskimi, mają klimat ciepły i roślinność południową; szczególnie bujną jest roślinność doliny Rjonu, która otrzymuje obfite deszcze od wiatrów, wiejących z morza Czarnego.

Głównym miastem Kaukazu jest **Tyflis** (160,000 m.) nad Kurą, w miejscu, gdzie tę rzekę przecina droga z Władykaukazu.

WYŻYNA IRANU.

231. Ma kształt czworokąta, rozciągającego się od wyżyny Armenji do wyżyny Wschodnio-Azjatyckiej.

232. Północno-wschodni róg tego czworokąta przedstawia ścieśnioną masę łańcuchów górskich;—**Hindukusz**, który zlewa się na wschodzie zapomocą **Pamiru** z górami Azji Wschodniej, na zachodzie zaś rozgałęzia się wachlarzowato i ogranicza wyżynę Iranu od wschodu i północy. Pierwsze ograniczenie stanowią góry **Soliman**, spadające stromo ku dolinie Indusu. Drugie ograniczenie stanowi przedłużenie właściwego Hindukuszu, który ku zachodowi zniża się tak, iż rzeka **Heri Rud** toruje sobie przezeń drogę na północ do Turanu. Ten północno-wschodni róg Iranu jest ważnym krajem przejściowym, w którym znajdują się najkrótsze drogi, prowadzące z północy i zachodu do Indostanu.

233. Z północno-zachodniego rogu tego czworokąta, z wyżyny Armenji, wychodzą również liczne łańcuchy.

Łańcuch ciągnący się ku wschodowi, wzdłuż morza Kaspijskiego ogranicza wyżynę od północy; są to góry **Elburs** z wygasłym wulkanem **Demawend**, stanowiącym najwyższy szczyt Iranu (5600 m.).

Inne góry, wychodzące z tego samego rogu, ciągną się kilku równoległymi łańcuchami ku południo-wschodowi, jedno ograniczając wyżynę Iranu z południo-zachodu i południa, spadają ku nizinie Mezopotamji i morzu (Zatoka Perska i morze Arabskie); inne biegną we wnętrzu wyżyny, dzieląc ją na części.

234. Z powodu otoczenia górami, powstrzymującymi wilgotne wiatry, wyżyna ma klimat suchy i charakter pustylny. Oazy znajdują się tylko nad rzekami i jeziorami, skraje są też żyzniejsze, szczególnie nad morzem Kaspijskim.

W oazach mieszkają ludy osiadłe, w reszcie kraju — koczujące; pierwsi są to **Irańczycy**, rasy Kaukaskiej (gałęzi Indo-Europejskiej), drudzy są w części pochodzenia **tureckiego**. Wszyscy wyznają **mahometanizm**.

235. Pod względem politycznym Iran składa się z trzech państw: większą **zachodnią część** zajmuje **Persja**, której panujący nosi tytuł szacha. Tu znajduje się ojczyzna starożytnych Persów, którzy czcili słońce i ogień, oraz dwóch bogów, złego i dobrego (**religja Zoroastra**). Mieszkali oni w południowych górach skrajnych, których doliny obfitują w wino i owoce (ojczyzna brzoskwiń).

Kraina ta, a w szczególności okolica **Szyrazu**, była sławiona przez poetów perskich, jako «ogród róż»; tu znajdują się zwaliska **Persepolisu**, dawniej stolicy Persji.

Obecnie panujący szach perski jest pochodzenia tureckiego i ma swą rezydencję w **Teheranie** (250,000 mieszk.), leżącym u południowych stóp Elbursu.

W północno-zachodniej, górzystej części Persji, stanowiącej już część wyżyny Armenji, na drodze prowadzącej

do morza Czarnego, leży miasto **Tebrys** (blisko 200,000 mieszk.), w pobliżu jeziora Urmja.

Nad zatoką Perską i nad morzem Kaspijskim Persja posiada porty handlowe: **Abuszer** i **Reszt**.

236. Wschodnią część Iranu zajmuje na północy **Afganistan**, który stanowi klin, dzielący Turan (posiadłość rosyjską) od Indji (posiadłości angielskiej); na południu zaś **Beludżystan**, otoczony pustyniami, dostępniejszy od strony Indji i dlatego pozostający w zależności od Anglików.

Afganistan jest napełniony rozgałęzieniami Hindukuszu, między którymi płynie ku południo-zachodowi rzeka **Hilmend**, ginąca w jeziorze **Hamun**; ku wschodowi—rzeka **Kabul** do **Indu**, a ku północy **Heri Rud** do Turanu.

Te rzeki stanowią drogi z Iranu i Turanu do Indji («Droga Królewska»); dlatego nad nimi leżą trzy największe miasta: **Herat**, **Kandahar** i **Kabul**.

Wyżyna Azji Wschodniej (albo Centralna).

237. Wyżyna Azji Wschodniej ciągnie się od gór Hindukusz ku wschodowi, rozszerzając się coraz bardziej i pozostawiając nad brzegiem oceanu Wielkiego, prawie w pośrodku wybrzeży wschodnich, obszerną **nizinę Chińską**.

Wyżyna ta kształtem przypomina silnie rozwinięty kielich kwiatowy z postrzępionym brzegiem. Z nasady kielicha, t. j. górskiej wyżyny **Pamiru**, wyrastają trzy potężne systematy górskie:

Południowy (Himalaje), ograniczający wyżynę z południa, ciągnie się na południo-wschód łukiem, którego wypukłość zwraca się ku południowi.

Północny, stanowiący północną granicę wyżyny, ciągnie się łańcuchem przerywanym w kilku miejscach, w kierunku północno wschodnim; a przedłużając się i rozgałęziając, dochodzi aż do cieśniny Beringa.

Srodkowy ma kierunek wschodni i dzieli wyżynę Centralną na dwie różne co do wysokości części: południową wyższą, **Tybet**, i północną niższą, **Han Hai**.

T Y B E T.

238. Tybet jest to najwyższa górzysta wyżyna na ziemi, sięgająca około 4000 metrów wysokości, (prawie tak, jak najwyższe szczyty Alp europejskich). Wyżynę tę otaczają zewsząd potężne **góry skrajne**, przeszło na 6000 metrów wzniesione.

W zachodniej części zbierają się one w wyżynie **Pamiru**, zwanej «Dachem Świata», z której na zachód wybiega znany nam **Hindukusz**, na południo - wschód **Himalaje**, z równoległymi do nich górami **Karakorum**, ograniczające wyżynę Tybetu od południa; od północy zaś wznosi się tu **Kuen Lun**, który ciągnie się daleko ku wschodowi, wkraczając w nizinę Chińską.

Na wschodzie wyżyny Tybetu ciągnie się kilka łańcuchów, które rozszerzają się wachlarzowato i wkraczają na półwysep Indochiński.

Na wyżynie Tybetu biorą początek największe rzeki Azji, dążące ku Oceanowi Indyjskiemu i Wielkiemu.

239. Himalaje, to jest «dziedzina śniegu», są najwyższymi górami na ziemi; ale tylko od południa, gdzie spadają ku nizinie Indostanu, czynią one na widzu wspaniałe wrażenie. Z północy zaś, od strony wysokiej wyżyny Tybetańskiej, względna ich wysokość jest niezbyt wielka.

Himalaje rozciągają się między wyłomami **Indu** i **Brahmaputry**. Obie te rzeki biorą początek w pobliżu siebie

na północnych stokach Himalajów, płyną z początku w kierunkach przeciwnych wzdłuż tych gór, a następnie zwracają się ku południowi i przeryniają je w głębokich wyłomach.

Szczyty Himalajów przenoszą 8000 m.; najwyższy z nich **Mount Everest**, ma przeszło 8800 m.

Wnętrze wyżyny przeryniają góry niewielkiej względnej wysokości.

240. Klimat, z powodu wielkiego wzniesienia wyżyny i otoczenia górami, jest wysoce kontynentalny; wielkie różnice między mrozami zimy i upałami lata, oraz wielka suchość.

Wielka **suchość powietrza**, a stąd mała obfitość śniegu, **podnosi tu linję śnieżną do największej wysokości na ziemi** (do 6000 metrów w górach Karakorum) (ob. Nr. 46).

Tylko południowa i wschodnia część Tybetu jest krainą odplywową, zawiera niższe, cieplejsze i wilgotniejsze, a stąd żyzniejsze doliny. Reszta, bezodpływowa, ze słonymi jeziorami, nosi charakter pustylny.

241. Mieszkańcy Tybetu są wyznawcami Buddy, który według ich mniemania wciąż nanowo się wciela w osobie najwyższego kapłana **Dalaj Lamy**; kapłan ten piastuje w Tybecie nie tylko najwyższą władzę duchowną, lecz i świecką; rezyduje w **Lhassa**, głównym mieście Tybetu. W ostatnich czasach Anglicy rozszerzyli z Indostanu swój wpływ na Tybet.

H A N H A J.

242. Han Haj, to jest «wyschłe morze», zajmuje północną, niższą część wyżyny Centralnej, na północ od Kuen Lunu.

Góry skrajne tej północnej części nie są tak wysokie i zwarte, jak dokoła części południowej (Tybetu).

Na północo-zachodzie krawędź wyżyny rozpada się na kilka łańcuchów:

Tian Szan ciągnie się od północnej krawędzi wyżyny Pamiru ku wschodowi i wkraczając w zachodnią część Han Haju, dzieli ją na dwie części: północną, **Dzungarję** i południową, **Wysoki Turkestan**.

Dalej na **północy**, ciągną się góry **Ałtajskie** (i **Sajańskie**), oddzielone od poprzedniego łańcucha obniżeniem, stanowiącym przejście z wyżyny ku nizinie Turanu w okolicy jeziora **Bałkasz**; przejście to nosi miano «**Bramy Dzungarskiej**».

Dalszą część skraju północnego stanowią **góry Syberji Wschodniej** (**Jabłonowe** i **Stanowe**).

Na wschodzie wyżynę Han Haju ogranicza łańcuch **Chingan**.

Na południu wschodzie wyżyna przechodzi tarasowato ku nizinie Chińskiej. Tutaj **mur Chiński** zastępował brak wybitnej granicy naturalnej.

Na południu ciągnie się nieprzerwanie ku wschodowi **Kuen-Lun**, spadając stromo ku wyżynie.

243. Wnętrze Han Haju, podobnie jak Tybetu, ma charakter pustynny lub stepowy, i tylko u stóp gór znajdują się tutaj oazy, zasilane wodami górskimi.

W wysokim Turkestanie, otoczonym w podkowę górami, płynie rzeka **Tarim**, uchodząca do zamkniętego jeziora **Lob Nor**.

Część wschodnia Han Haju, nie podzielona już **Tian Szanem**, (który tu znika), zajęta przeważnie przez pustynię **Gobi** albo **Szamo**, nosi miano **Mongolji**.

244. Mongolscy mieszkańcy tej krainy przedsiębrali niegdyś wojownicze wyprawy przez wyżej opisane przerwy w krawędziach Han Haju, bądź na wschód, na nizinę

Chińską, bądź na zachód, przez bramę Dzungarską do Turanu i dalej aż do Europy.

Obecnie Mongołowie prowadzą spokojny ubogi żywot pasterski, czcząc Buddę i hodując wielbłądy dwugarbne, które są tutaj jakby okrętami pustyni (porównaj Saharę).

W dorzeczu Tarimu, żyje inna gałąź rasy mongolskiej, mianowicie turecka, wyznająca mahometanizm.

Pod względem **politycznym** wyżyna Wschodnio-Azjatycka należy do **państwa Chińskiego**.

K r a i n a M u s s o n ó w.

INDOSTAN.

245. Część południowa tego kraju wkracza trójkątnie między **zatokę Bengalską** i **morze Arabskie** i przedłuża się na południe w jajowatego kształtu wyspę **Cejlon**.

Część północna należy już właściwie do pnia lądowego Azji, ale jest oddzielona od niego wysokimi górami: na północy—południową krawędzią Tybetu, Himalajami, których przejścia leżą na wysokości przeszło 4000 metrów; na zachodzie—wschodnią krawędzią Iranu, Solimaniem.

Te dwie części **Indostanu** różnią się od siebie i pod względem ukształtowania powierzchni. Część północna, **właściwy Indostan**, przedstawia nizinę, zroszoną obficie wielkimi rzekami. Część południowa, **Dekan**, tworząca właściwy półwysep, przedstawia wyżynę, otoczoną zewsząd górami.

246. Pierwotnymi **mieszkańcami** Indostanu są **Drawidasi** o ciemnej barwie skóry, zamieszkujący część południo-

wą; późniejsi przybysze, **Indusi**, rasy Kaukaskiej, przyszli z północo-zachodu i zaludnili najprzód nizinę północną, a potem dopiero wtargnęli poczęści i do wyżynowego Dekanu.

W żyznym dorzeczu Gangesu i Indusu rozwinęli oni wysoką kulturę z **religią brahmińską** i podziałem na **kasty**.

247. Religja bramińska uznaje trzech bogów: **Brahmę** stwarzającego, **Wisznu** utrzymującego i **Sziwę** niszczącego. Kasty są to stany tak ściśle od siebie oddzielone, iż **człowiek z jednego stanu nie może przejść do drugiego**. Podział ten jest uświęcony religją, a kapłani, Brahmini, stanowią naturalnie kastę najwyższą. Kasty najniższe prowadzą życie nędzne, pogardzane, bez nadziei polepszenia bytu.

Przeciwko takiej niesprawiedliwości i uciskowi wystąpił **Budda**, t. j. zbawiciel, który zniósł kasty oraz bogów brahmińskich i stał się założycielem nowej religji **buddyjskiej**. Religję tę wyparli z Indostanu brahmini, ale rozpowszechniła się ona w Azji wschodniej i północnej. Z biegiem czasu jednak i ta religja ulegała spaceniu, zmieniła się w czczone formy.

248. Indusi są bardzo pracowici, uprawiają ryż, bawełnę, opjum, pszenicę i t. d.

W dawnych czasach Indje słynęły z wonnych korzeni, pereł i drogich kamieni.

Bogactwa kraju i uległy charakter mieszkańców, ściągęły do Indji wielu **obcych zdobywców**. Dawniej drogą lądową wkraczali tu Grecy z Aleksandrem Wielkim na czele, zdobywcy tureccy i mongolscy, a od czasu odkrycia drogi morskiej do Indji, około południowego rogu Afryki (1498 roku), Portugalczycy i inne ludy Europy zachodniej, wreszcie **Anglicy**, którzy **opanowali** cały prawie **Indostan**. Król angielski nosi tytuł cesarza Indji.

249. 1) **Indostan właściwy** jest najżyźniejszą częścią Indostanu, posiada klimat gorący, a wznoszące się nad

nim góry Himalajskie przedstawiają na różnych wysokościach wszystkie trzy pasy klimatyczne: gorący, umiarkowany i zimny. W Himalajach biorą początek trzy rzeki: na północnym stoku **Indus** i **Brahmaputra**, torujące sobie drogę na południe. Na południowym zaś stoku **Ganges**.

250. Kraje Himalajskie tylko w części należą do Anglii, w części zaś są niepodległe. Z pierwszych szczególnie zasługuje na uwagę **Kaszmir**, w zachodniej części Himalajów, na systemacie Indu. Kraj ten posiada piękny i zdrowy klimat; tutaj hodują kozy, dostarczające cienkiej sierści na wyrób słynnych szali kaszmirowych.

251. Nizina składa się też z dwóch części: **część zachodnia**, zroszona Indem, nosi poczęści charakter pustynny i jest zamieszкана przez Mahometan. Najżyźniejszą jej część północną stanowi **Pendżab**, to jest «pięciorzecze», tak zwane od pięciu rzek systematu Indu.

Z tego kraju prowadzi droga do Iranu w górę rzeki **Kabulu**; drogi tej broni twierdza **Peszawer**. W punkcie zaś, gdzie przedłużenie tej drogi ku Gangesowi przecina drogę, prowadzącą wzdłuż systematu Indu, leży miasto główne Pendżabu, **Lahore** (przeszło 200,000 mieszk.).

Część wschodnia, zroszona Gangesem i Brahmaputrą, posiada klimat wilgotny i bujną zwrotnikową roślinność (lasy bananów, palmy kokosowe, bambus, pola ryżowe i t. d.). Świat zwierzęcy dosięga tu również najwyższego stopnia rozwoju: w lasach słoń, tygrys, liczne małpy, wspaniałe ptaki (paw) i jadowite węże; w rzekach olbrzymie krokodyle.

252. Ludność jest tu nadzwyczaj **zgęszczona**. Nad wielkimi rzekami, jako nad naturalnymi drogami, leżą liczne i wielkie miasta: **Benares**, miasto święte Indusów z licznymi świątyniami nad Gangesem (blisko 210000

mieszk.); **Allahabad** przy splywie Gangesu z największym jego dopływem **Dżamną**, forteca (blisko 200,000 mieszk.), **Delhi** nad Dżamną, niegdyś stolica zdobywców mongolskich (tak zwanego państwa Wielkiego Mogoła), ze wspinałemi zabytkami budownictwa (przeszło 200000 mieszk.).

Dolny Indostan czyli **Bengalja** stanowi wspólną błotnistą i lesistą deltę Gangesu i Brahmaputry; tutaj nad **Hugli**, ujściowym ramieniem Gangesu, dostępnym dla okrętów, leży **Kalkuta** (przeszło 1000000 mieszkańców), miasto główne angielskich posiadłości w Indjach, rezydencja wicekróla Indji.

253. 2) **Dekan** tworzy wyżynę, pochylającą się ku wschodowi; dlatego w tym kierunku płyną wszystkie prawie ważniejsze rzeki ku zatoce Bengalskiej.

Wyżynę tę otaczają góry skrajne: **Zachodnie Ghats** i **Wschodnie Ghats**, pozostawiając wąskie pasy nadbrzeżne: Zachodnie Ghats, wyższe, pozostawiają węższe **wybrzeże Malabarskie**; Wschodnie Ghats, niższe, pozostawiają szersze **wybrzeże Koromandelskie**, otoczone mieliznami, od strony morza mniej dostępne. Na południu oba łańcuchy skrajne zbiegają się, tworząc najwyższe wzniesienie Dekanu (przeszło 2,500 m.).

254. Na wybrzeżu Malabarskim leży portowe miasto **Bombay** (blisko 800,000 mieszk.), obok Kalkuty najważniejszy port Indji; wywóz bawełny. Na wybrzeżu Koromandelskim leży mniej dogodny port **Madras** (przeszło 500,000 mieszk.).

Na obu wybrzeżach pozostały jeszcze drobne kolonje Portugalczyków i Francuzów.

Wnętrze Dekanu stanowi księstwo **Nizama**, zależne od Anglików.

255. Wyspa **Cejlon**, we środku górzysta i lesista, na wybrzeżach nizinna i żyzna (plantacje kawy i herbaty).

Na zachodnim wybrzeżu leży port **Colombo** (150,000 mieszkańców), stacja okrętów, płynących od kanału Sueskiego do Azji wschodniej i Australji.

INDOCHINY.

256. Jest to półwysep bardziej rozczłonkowany, niż Indostan, wydłużający się aż do równika za pomocą półwyspu **Malakki** (półwysep półwyspu). Nie ma on tak ścisłego odgraniczenia od pnia lądowego, jak Indostan; góry południkowe wnętrza Azji (wschodniego Tybetu) wkraczają na ten półwysep i ciągnąc się dalej, rozchodzą się, jak rozpostarte palce ręki. Między temi górami ciągną się doliny, wzdłuż których płyną rzeki: **Irawadi**, **Saluen**, **Menam** i **Mekong** (**Kambodża**). Rzeki te osadziły przy ujściach znaczne obszary nizinne (delty), które dzięki swej błotności nadają się wybornie do uprawy ryżu.

257. Mieszkańcami półwyspu są **Mongołowie**, **buddyści**. Pod względem politycznym półwysep dzielił się dawniej na kilka państw niezależnych, obecnie niezależność zachowało tylko **państwo Sjamskie**, głównie w dorzeczu **Menam**, z miastem głównym **Bangkok** (200,000 mieszk.) przy ujściu tej rzeki. Część zachodnią półwyspu, **Birmę**, zajęli Anglicy z miastem **Rangun** na delcie **Irawadi**; część wschodnią: **Kochinchinę**, **Annam** i **Tonkin**, zajęli Francuzi z miastem głównym **Sajgon** na delcie **Kambodży**.

258. Półwysep **Malakka**, ojczyzna **rasy Malajskiej**, która się stąd rozprzestrzeniła na wyspy oceanu Wielkiego, i na **Madagaskar**, pod względem politycznym należy przeważnie do **Anglików**; głównym ich miastem jest **Singapore** (blisko 200,000 mieszk.), na południowym krańcu półwyspu, około którego prowadzi droga żeglarska z Europy przez **Suez** i **Cejlon** do **Azji wschodniej**.

ARCHIPELAG WSCHODNIO-INDYJSKI.

259. Archipelag ten, stanowiący łącznik wyspowy między Azją i Australją, ciągnie się od Indochin (ujście Irrawadi i Malakka), rozszerzając się łukowato na wschód (Nowa Gwinea) i północo-wschód (Formoza), naksztalt rogu obfitości.

Wyspy te obfitują w wulkany i cierpią od częstych trzęsień ziemi. Położenie po obu stronach równika i rozczłonkowanie wysp powoduje tu klimat gorący i wilgotny; pod jego wpływem rozwija się nadzwyczaj bujna roślinność: trawy (**bambus**) i krzewy (**paproć**) przybierają tu **formę drzew**. Z roślin pożytecznych słynęły tu dawniej wonne korzenie, które ściągnęły kolonizację (**Portugalczycy, Hiszpanie, Holendrzy**); obecnie zamiast korzeni uprawiają kawę, trzcinę cukrową, tytuń.

Mieszkańcy, **Malajowie**, na dostępniejszych wybrzeżach przyjęli **mahometanizm**, w lesistych zaś i górzystych wnętrzach wysp, pozostali **poganami**.

Archipelag Wschodnio-Indyjski da się podzielić na **cztery grupy**:

260. 1) **Wyspy Wielkie Sundzkie** są:

Sumatra, Jawa, Borneo (po Grenlandji i Nowej Gwinei największa wyspa na ziemi) i silnie rozczłonkowany **Celebes**. Ta grupa wysp, równie jak i dwie następne grupy, należy do **Holendrów**, z wyjątkiem północnej części Borneo, należącej do Anglików.

261. Najlepiej uprawna, ale i najbardziej wulkaniczna z tych wysp, jest **Jawa**. Na różnych wysokościach hodowane są tu różne rośliny: w niższych częściach ryż, trzcina cukrowa i tytuń; w średnich kawa; w wyższych herbata. Tylko najwyższe szczyty wulkanów (przeszło 3000 metr.), ciągnących się wzdłuż wyspy, pozbawione są roślinności.

Z powodu żyzności, Jawa jest bardzo gęsto zaludniona; miasto główne **Batawia** (przeszło 100,000 mieszk.), leży na północnym, nizinym wybrzeżu, zwróconym ku Azji.

262. 2) **Wyspy Małe Sundzkie** ciągną się jako przedłużenie Jawy; największą z nich jest **Timor**; w jej wschodniej części utrzymały się jeszcze dawniejsze kolonie **portugalskie**.

263. 3) **Wyspy Moluckie**, między Celebesem i Nową Gwineą, otrzymały miano **Korzennych**, obfitują bowiem w goździki i gałkę muszkatołową.

264. 4) **Wyspy Filipińskie**, ciągnące się w południkowym kierunku, należą do Stanów Zjednoczonych północno-amerykańskich; miastem głównym jest **Manila** (przeszło 200,000 mieszk.); od miasta tego otrzymały miano konopie manilskie, produkt tych wysp, używany na liny i tkaniny. Znaczna uprawa tytoniu.

CHINY WŁAŚCIWE.

265. Kraj ten obejmuje **wschodnie stoki** Wschodnio-Azjatyckiej wyżyny i **nizinę Chińską**. Łańcuch **Kuen-Lun**, wkraczający, jak wiadomo, daleko na wschód w nizinę Chińską, dzieli ten kraj na dwie części: **Chiny Południowe**, skropione rzeką **Jang-tse-Kiang**, i **Chiny Północne**, skropione rzeką **Hoang-ho**.

Chiny Południowe są przeważnie krainą górzystą, flora i fauna nosi tu przeważnie charakter zwrotnikowy, jakkolwiek muson lądowy, północno-zachodni, szkodzi jej nieraz swym zimnem (śnieg pada tutaj czasami na samym zwrotniku).

Chiny Północne obejmują całą prawie żyzną **nizinę Chińską**, oraz **wyżynowe stoki Mongolji** pokryte żółtą gliną, tak zwanym **lössem**, który pochodzi z okruchów skalnych i został tu naniesiony przez wiatr, w czasie, gdy klimat

tutejszy był daleko suchszy. Obszary lössowe są żyzne, gdy tylko posiadają dość wilgoci. Przepływająca przez ten kraj rzeka **Hoang-ho**, t. j. Rzeka Żółta, ma wodę zabarwioną od tej gliny i stąd otrzymała swą nazwę.

266. Całe Chiny Właściwe są krajem bardzo bogatym w dary przyrody, a dary te zostały starannie zużytkowane przez nadzwyczaj **pracowitych** i **wytrwałych Chińczyków**. W Chinach Północnych uprawiają pszenicę, w Południowych ryż i herbatę: jedwabnictwo kwitnie tu od niepamiętnych czasów i stąd przeszło do Europy.

Chiny są również bardzo bogate w węgiel kamienny, mają więc przed sobą wielką przyszłość, mianowicie gdy rozwinie się tutaj wielki przemysł europejski.

Dzięki tylu bogactwom naturalnym, Chiny posiadają nadzwyczaj gęstą ludność (350 milionów na 70 tysiącach mil □), dla której już zaczyna brakować środków żywności; stąd silna emigracja do Indji, Australji i Ameryki.

267. W tym żyznym kraju powstało nad wielkimi rzekami (podobnie jak nad Nilem, Eufratem i Gangesem) odwieczne ognisko kultury. Chińczycy wykonali tak olbrzymie dzieło, jak **kanal Cesarski**, łączący północ kraju z południem: kanał ten przeniesiony do Europy sięgałby od morza Bałtyckiego do Adrjatyckiego. Drugim wielkim dziełem jest **mur Chiński**, wzniesiony niegdyś na północy kraju dla ochrony od barbarzyńskich koczowników z wnętrza Mongolji. Chińczycy uprawiali nauki, sztuki, rozwinęli przemysł (np. wyrób porcelany), jednakże kultura chińska odosobniona, odcięta od stosunków z innymi narodami z jednej strony przez pustynie, z drugiej przez bardzo burzliwe morze, doszedłszy do pewnego stopnia rozwoju, dalej rozwijać się nie mogła. Chińczycy trzymają się uparcie starych zwyczajów i poglądów (konserwatyzm), opierając się wpływowi Europejczyków.

Pod względem politycznym, Chińczycy rozciągnęli swoje panowanie na całą Wschodnio-Azjatycką wyżynę tak, iż całe państwo Chińskie obejmuje 180,000 mil $\square$ obszaru (tyle co Europa) i 400 milionów mieszkańców.

268. Gęsto zaludnione Chiny Właściwe posiadają wielkie miasta, jak **Pekin** (przeszło $1\frac{1}{2}$ miliona mieszk.), miasto główne Chin, z portem **Tien-Tsin** (do 800,000 mieszk.) przy ujściu rzeki **Peiho**, na północnym krańcu niziny Chińskiej. Na południowym krańcu niziny leży **Nankin** z portem **Szanghai** przy ujściu **Jang - tse - Kiangu**; wyrób tkanin bawełnianych, tak zwanego nankinu.

Na południowym krańcu Chin Właściwych leży największe po Pekinie miasto chińskie **Kanton** (blizko 1 milion mieszk.), nad rzeką **Sikiang**, przy której ujściu leży angielska wyspa **Honkong** z portem **Victoria** (blizko 200,000 mieszk.).

W pobliżu wybrzeży chińskich są dwie wielkie wyspy, **Hainan** i **Formoza**; tę drugą niedawno zajęli Japończycy.

269. **Mandzurja** rozciąga się na północ Chin Właściwych i stanowi część państwa Chińskiego. Na zachodzie jest ograniczona stromą krawędzią Wschodnio-Azjatyckiej wyżyny; krawędź ta od strony wschodniej przedstawia się jako łańcuch gór, noszący miano **Chinganu**. Na wschodzie ogranicza Mandzurję łańcuch gór nadbrzeżnych. Północną granicę stanowi rzeka **Amur**. Kraj, skropiony głównie rzekami systematu Amuru, jest żyzny i ściągnął licznych kolonistów chińskich. W ostatnich czasach prowincję tę wraz z jej ważnym portem wojennym **Portem Artura** zajęli Rosjanie, ale zostali wyparci przez Japończyków.

270. **Korea**, jest to **półwysep**, napełniony górami, stanowiącemi dalszy ciąg nadbrzeżnego łańcucha Mandzurji; góry te ciągną się bliżej wschodniego wybrzeża, niż zachodniego. Koreę niedawno zajęli Japończycy.

J A P O N J A.

271. Jest to łańcuch wysp, ciągnący się łukowato od **Korei do ujścia Amuru** i składający się z pięciu wysp głównych, z których największa jest **Nipon**.

Najbardziej północna wyspa, **Sachalin**, z klimatem surowym, pod względem politycznym należy do Japonji tylko w swej części południowej, podczas gdy północna należy do Syberji (Rosji). Zato do Japonji należą na północy wyspy **Kurylskie**, a na południu wyspy **Riu Kiu**, oraz niedawno zajęta **Formoza** i wreszcie—półwysep **Korea**.

Wzdłuż głównych wysp Japońskich ciągną się góry lesiste z licznymi wulkanami czynnymi.

Kraj jest niepokojony przez częste trzęsienia ziemi. Klimat i płody są podobne, jak w przeciwległych Chinach Właściwych, z powodu jednak wyspowego położenia Japonji, klimat jej jest wilgotniejszy i łagodniejszy.

272. **Japończycy, pokrewni Chińczykom**, przyjęli początkowo kulturę od tych ostatnich, ale następnie ulegli wpływowi oświaty europejskiej; obecnie posiadają koleje żelazne i telegrafy, szkoły i uniwersytety na sposób europejski i odznaczają się wysoką kulturą.

Cesarz japoński nosi miano **mikada** i rezyduje w **Tokjo**, milionowym mieście, na równinie wschodniego Niponu, w pobliżu malowniczego stożkowego wulkanu **Fusijama** (3800 metr.); portem Tokjo jest **Jokohama**.

Azja Północna z Turanem.

T U R A N.

273. Na zachód od wyżyny Wschodnio-Azjatyckiej do morza Kaspijskiego, a na północ od Iranu do Syberji

zachodniej (dorzecze Obi) rozciąga się czworokątna, bezodpływowa nizina Turanu.

Na północ przejście ku odpływowej nizinie Syberyjskiej jest nieznaczne.

Kraina ta swym charakterem bezodpływowym i klimatem wysoce kontynentalnym przypomina wyżynę Wschodnio - Azjatycką. Niegdyś była zalana morzem, którego szczątkami są wielkie jeziora: **Kaspijskie, Aral** i **Bałkasz**; pierwsze z nich, największe jezioro na ziemi, stanowi depresję (26 m. poniżej poziomu oceanu).

Jezioro Aral, leżące prawie w środku niziny, przyjmuje dwie wielkie rzeki: **Syr Darję** (w starożytności **Jaksartes**), wypływającą z Tian Szanu, i **Amu Darję** (w starożytności **Oksus**), wypływającą z Pamiru.

Tylko wzdłuż tych rzek i kilku pomniejszych, które się gubią w piaskach, ciągną się oazy; resztę kraju stanowią stepy i pustynie.

274. Podział kraju na oazy i pustynie wywołał podział ludności na osiadłą i koczującą. Pierwsza jest przeważnie pochodzenia indo-europejskiego (**Persowie**, zwani tu **Tadżykami**); druga przeważnie pochodzenia tureckiego (**Kirgizi** w części północnej, **Turkomanie**—w południowej). Ta ostatnia, podobnie jak Beduini, zajmowała się łupiestwem, lecz **Rosjanie**, wkraczający tu z dwóch stron, od Syberji i od morza Kaspijskiego, zawojowali prawie cały Turan, co położyło koniec napadom.

Głównym miastem **rosyjskich posiadłości** jest **Taszkent**, niedaleko Syr Darji (150,000 m.). Dawniej ważniejszą była **Samarkanda**, w żyznej dolinie u stóp Tian Szanu.

Na południu, u stóp Iranu, leży żyzna oaza **Merw**, zdobyta przez Rosjan na łupieskich Turkomanach.

Z dawnych **niepodległych państw tureckich** pozostały tylko **Chiwa** i **Buchara**, (zresztą zależne od Rosji), leżące nad Amu Darją z miastami tychże nazwisk; panujący noszą tam miano **chanów**.

S Y B E R J A.

275. Syberja zajmuje nizinę Syberyjską i północną krawędź Wschodnio-Azjatyckiej wyżyny razem z wyżej wspomnianymi rozgałęzieniami (ob. Nr. 196). Tym sposobem Syberja składa się z dwóch części; **zachodniej nizinnej i wschodniej wyżynowej (górskiej).**

Północna górską krawędź Wschodnio-Azjatyckiej wyżyny dzieli się sierpowatym jeziorem **Bajkał**, najgłębszym na ziemi, na dwie części: zachodnią i wschodnią. Pierwsza ma kierunek północno-zachodni i obejmuje bogate w **srebro** góry **Ałtajskie**, oraz bogate w **grafit** (używany na ołówki) góry **Sajańskie**. Druga część ma kierunek północno-wschodni i obejmuje góry **Jabłonowe**, oraz **Stanowe**; te ostatnie ciągną się wzdłuż **morza Ochockiego** i dosięgają **cieśniny Beringa**.

Główna pochyłość Syberji zwraca się na północ ku morzu Lodowatemu; w tym kierunku płyną też trzy główne rzeki Syberii: **Ob z Irtyszem**, rzeka nizinny zachodnio Syberyjskiej, **Jenisej z Angarą**, wypływającą z jeziora Bajkał, które przyjmuje z południa **Selenge**, stanowiącą drogę z Syberji do Chin. **Jenisej** stanowi granicę między Syberją nizinową i wyżynową. **Lena z Aldanem** są rzekami Syberji wyżynowej.

276. **Klimat** Syberji jest **wysoce kontynentalny**, a ponieważ kraina ta pochyla się ku północy, jest z tej strony otwarta i wystawiona na zimne wiatry północne, więc w zimie bywają tu **mrozy największe na ziemi**. Lata jednak są gorące, więc w południowej części kraju udaje się **uprawa zbóż**, a pas środkowy posiada wielkie lasy iglaste (**tajgi**). Tylko pas północny jest tu wiecznie zamrzły: podczas krótkiego lata taje tylko na powierzchni i tworzy bagniska, zwane **tundrami**.

277. Pierwotna **ludność** Syberji (**inorodcy**), należąca do rasy Mongolskiej, zajmuje się rybolówstwem, hodowlą reniferów i polowaniem, albowiem lasy Syberji obfitują w **zwierzęta, dostarczające futer.**

Kolonizacja Rosyjska rozprzestrzeniła się tutaj bardzo szybko, dzięki dogodnym drogom wodnym, naprzód w południowym pasie, a potem wzdłuż rzek na północ; są to poczęści wolni koloniści, poczęści skazańcy. W miarę jak ilość zwierząt dostarczających futer zmniejsza się, zaczyna się rozwijać rolnictwo i górnictwo.

Niezmiernie ważnym dla przyszłego rozwoju Syberji jest przeprowadzenie wzdłuż jej pasa południowego **kolei żelaznej.**

278. Syberja jest większa niż Europa, ale liczba jej ludności jest nie wiele większa, niż Londynu. Najgęściej zaludniony jest pas południowy: tutaj też, na tak zwanym **Syberyjskim Trakcie**, leżą znaczniejsze miasta: **Ekaterynburg** u wschodnich stóp Uralu, w punkcie jego największego obniżenia, a więc najłatwiejszej komunikacji między Europą i Syberją, a także w okolicy, obfitującej w skarby mineralne. Ekaterynburg zalicza się administracyjnie do Rosji Europejskiej.

Tomsk nad Obią z jedynym w Syberji uniwersytetem.

Irkuck przy wypływie Angary z jeziora Bajkał, największe miasto Syberji, na drodze do Chin (przez **Selenę**), prowadzi handel herbata.

Jakuck nad Leną, główne miasto Syberji wschodniej, środkowy punkt handlu futrami.

W dorzeczu Amuru leży miasto górnicze **Nerczyńsk.**

Ponieważ ujście Amuru leży daleko na północy i długo jest zamarźnięte, więc za ujściowy port Amuru służy znacznie dalej na południe wysunięty **Władywostok**, mający łatwą komunikację lądową z Amurem (kolej żelazna).

SPIS RZECZY.

	<i>Str.</i>
Przedmowa	5
Wstęp.	7

Niektóre wiadomości ogólne.

Ziemia we wszechświecie	9
Oznaczenie położenia miejsca na ziemi	9
Prawdziwy kształt i wymiary ziemi	12
Położenie słońca w różnych porach roku	13
Zmiany linii brzegowej	16
Podział wysp	16
Góry i równiny	18
Ogrzewanie się powietrza	19
Termometr, temperatura	20
Wiatry. Rozkład ich na ziemi	21
Opady. Rozkład ich na ziemi	23
Linia śnieżna, lodowce	25
Rasy ludzkie (Cechy cielesne)	26
Zaludnienie	27
Gęstość zaludnienia, obszar i ludność pięciu części świata	27

Szczegółowy opis części świata i krajów.

AUSTRALJA (z Polinezją).

a) Łąd Australji	31
Rzut oka ogólny	31
Położenie	31
Kształt wybrzeży	31
Kształt powierzchni	32
Wody	32
Klimat.	33
Rośliny i zwierzęta	33

	<i>Str.</i>
Człowiek	34
Poszczególne krainy (Kolonje)	34
b) Wyspy Australji	35
c) Polinezja	36

A M E R Y K A.

Rzut oka ogólny (Położenie i t. d.)	38
a) Ameryka Południowa	42
Rzut oka ogólny (Położenie i t. d.)	42
Poszczególne krainy	44
Kraje zachodnie, Kordyljerskie	44
Kraje wschodnie wyżynowe i nizinowe	46
b) Ameryka Północna	49
Rzut oka ogólny (Położenie i t. d.)	49
Poszczególne krainy	51
Archipelag Arktyczny	51
Brytańska Ameryka Północna	52
Stany Zjednoczone	53
Meksyk	58
c) Ameryka środkowa	59

A F R Y K A.

Rzut oka ogólny (Położenie i t. d.)	61
Poszczególne krainy	64
Afryka Południowa	64
Afryka Zwrotnikowa	65
Wschodnio-afryk. wyż. jeziorna	65
Kotlina Kongo	67
Sudan	68
Afryka Północna	69
Wyżyna Berberji	69
Sahara.	71
Wyżyna Nubji i Egiptu	71
Wyspy Afrykańskie	73

A Z J A.

Rzut oka ogólny (Położenie i t. d.)	75
Poszczególne krainy	75
Wyżyna Azji zachodniej z Arabją	80
Arabja.	80
Syrja	82

	<i>Str.</i>
Palestyna	84
Mezopotamja	85
Azja Mmniejsza	86
Armenja	87
Kraj Zakaukazki	87
Wyżyna Iranu	88
Wyżyna Azji Wschodniej	90
Tybet	91
Han Haj	92
Kraina Mussonów.	94
Indostan	94
Indochiny	98
Archipelag Wschodnio-Indyjski	99
Chiny Właściwe	100
Japonja	103
Azja Północna z Turanem	103
Turan	103
Syberja	105

Wydawnictwa M. ARTCA w Warszawie

Egli I. I. **Geografja dla szkół średnich**, opracował i uzupełnił S. Łaganowski, z licznymi rys. — —

Jeske A. **Geografja metodyczna**. Kurs elementarny. Z 235 rys. i 25 mapkami. Wyd. VI, uzupełnione, w oprawie 1 25

— **Geografia**. Kurs elementarny. Wydanie skrócone. Z 150 rysunkami, w oprawie — 60

Natkowska A. **Geografja szkolna (elementarna)**. Część I. Wiadomości ogólne — —

Natkowski W. **Geografja fizyczna** z 106-u rysunkami i 10-iu mapami, rb. 1.80; w opr. kart. 2 —

— **Geografja malownicza**. Część I. Australja (z Polinezją). Opisy zebrane z wrażeń podróżników, z licznymi rycinami, kop. 75, w opr. — 90

— **Geografja rozumowa**. Wydanie trzecie, z licznymi rysunkami — —

— **Mała geografja fizyczna**, z 3 mapami i 43 rys. — 40

Korzeński J. **Obce ludy, obce kraje**. Ciekawe opisy podróżników, podług czeskiego, oprac. Antoszka, z 69-ma rysunkami, w opr. 1 —

Poptawski J. **Ciekawe obrazy z życia ludów**. Z 12 tablicami kolorowemi, w oprawie 1 60

Schneider O. **Atlas przyrodniczo-geograficzny**. Typy krajobrazów, ludzi, zwierząt i roślin, opracował A. Slósarski, 18 podwójnych tablic z 600 wizerunkami, 15 mapek i 1 podwójna mapa poglądowa. Wydanie II 2 25

Arendts K. prof. **Atlas historii naturalnej**. Zoologia, botanika, mineralogja, geologja, 76 tablic zawierających 1100 wizerunków, z tekstem B. Dyakowskiego i A. Slósarskiego 2 25

Dyakowski B. **Atlas państwa zwierzecego**, według prof. d-ra Kurta Lamperta. Cz. I. Zwierzęta ssące — 80 podwójnych stronice tekstu z 200 chromolitografowanymi wizerunkami zwierząt na 32 tablicach i 60 rysunkami w tekście 2 70

— Część II. Ptaki — 100 podwójnych stronice tekstu z 256 chromolitografowanymi wizerunkami ptaków na 32 tablicach i 11 rycinami w tekście 2 70

11176